

А. Л. ШНИРМАН.

ШАКИРДЛЭРИН ШЭХСИЙЭТИНИ ӨЙРЭНМЭЙН ПСИХОЛОЖИ ЭСАСЛАРЫ

I.

Шакирдин шэхсийэтини хэртэрэfli вэ дэриндэн өйрэнмэк олдугча мүнүм мөсөлөдир. Бунун зэрури олдугуну хэр бир совет мүэллими айдын суратда баша дүшүр. Шакирди тэрбийэлэндирмэк тэкчэ синиф рэһбэринин дейил, хэр бир мүэллимин вэзифэси олдугу кими, шакирди өйрэнмэк дэ ялныз синиф рэһбэринин дейил, һемин синифдэ дэрс дейэн бүтүн мүэллимлэрин вэзифэсидир.

Она көрө шакирдин шэхсийэтини өйрэнмэк үсулуна яхшы йийэлэнмэк мүэллим үчүн мүстөсна дэрэчэдэ мүнүм эһэмийэтэ маликдир.

Биз бу мөгалэдэ шакирдлэрин шэхсийэтини өйрэнмэк үсулунун психоложи эсасларына вэ эмэли тэшкилинэ аид бир сыра мэлүмат вермэк истэйирик.

Бизим мэгсэдимиз ашағыдакы үч эсас суала чаваб вермөкдир: 1—мүэллим кими өйрэнмөлидир; 2—хэр бир шакирддэ нэйи өйрэнмөлидир вэ 3—шакирдин шэхсийэтини нечэ өйрэнмэк лазымдыр.

Таманилэ айдындыр ки, мүэллим бүтүн шакирдлэрини яхшы танымалыдыр. Лакин тэчрүбэдэ бэ'зэн белэ олмур. Чох вахт мүэллим ялныз тэдрис материалыны пис мөнимсэйн, яхуд өз эхлагы илэ мүэллими «нараһат» эдэн шакирдлэри өйрэнмөйэ башлайыр. Мүэллимэ Демина йолдаш языр: «Биз интизамы позанлара гаршы мүбаризэйэ уюб онлара олдугча чох диггэт веририк. Ша-

кирдлэрин эсас күтлэсини исэ ядымыздан чыхарырыг»¹. Белэ һаллар эн пис һадисэлэрлэ нэтичэлэнэ билэр.

Хэр шейдэн эввэл эн яхшы, эн исте'дадлы шакирдлэрдэн бәһс эдәк. Белэ шакирдлэр өз дэрс мүвәффәгийәтлэри вэ ади эхлаглары илэ мүэллими нараһат этмирлэр. Лакин онлары башга бир тәһлүкэ даһа чох һәдәлэйир: онлар хэр шейи асанлыгла өйрәнэ билдиклэри үчүн бэ'зэн зәһмәт чәкмөйә адәт этмир, чәтинликләрлэ мүбаризә апармаг бачарығына малик олмурлар. Макаренко һаглы олараг шакирдин зәһмәтә олан һәвәсини ярадычылыг әмәйинин зэрури мәнбәи адландырыр, зәһмәтә алышмаян бу нөв исте'дадлы шакирдлэрдән бэ'зэн зәиф ирадәли, мүәййән гәти сәчийәйә малик олаян, хэр шейи һазыр әлдә этмөйә өйрәнмиш вэ өз исте'дадыны инкишаф этдирмэк үчүн мүнтәзәм суратдә ишләмөйән адамлар етишир. Бүтүн буларын нәтичәсиндә ахырда инсачын өз исте'дад вэ габилийәтин дэ сөнүб итә билир вэ дүзкүн тәрбийә верилдикдә чәмийәт үчүн файдалы ола билән адам бир чох дөйәрли хүсүсийәтләриндән мөһрум олур.

Педагожи институтунун талибэләриндән бириси өз мәктәб һәтындан бәһс эдәрәк языр: «Мән биринчи си-

¹ «Учительская газета», 17 август. 1946-чы ил.

нифдэн алтынчы синифэдэк һәмншә әлачы олмушам, лакин яхшы охумагымы гәтийһән мәктәбдән хариц-дә сәйлә чалышмағымла изаһ этмәк олмазды. Мәним яддәшмән яхшы иди, көзүмлә көрдүйүмү даһа яхшы яд-да сахлайырдым. Яхшы чаваб вермәк үчүн материалы бир дәфә тәләсик охумаг мәнә кифайәт эдирди. Мән дәрси адәтән трамвайда, тәнәф-фүсдә, әввәлки дәрсдә соргу замә-ны һазырлайырдым. Мән һәтта мәк-тәбә кедәндә йолда да китаб оху-мағы өйрәнмишдим вә бунун үстүн-дә күчәдән кечәнләр дәфәләрлә мә-ни мезәммәт этмишдиләр.

VII синифдә мән чидди охумағы вә эвдә чох мәшғул олмағы гәрәра алмышдым, лакин тәдрис или баи-ланды, гәрар исә енә гәрар олараг галды. Мәктәбдән эвә гайыдан ки-ми дәрһал китаб охумаға башла-йырдым (әлбәттә, дәрс китабы йоқ, башга китаблар охурдум) вә бу гиразат бә'зән кечә саат 3—4-дәк давам эдирди. Дәрсләри исә енә әввәлки киими аяг үстә, тәләсә-тәләсә һазырлайырдым....

Ялчыз VIII синифдә риязийәт муәллимни бу шакирдин иш үслубу-на диггәт вериб һәмнин чидди гүсуру арадан галдырмаг үчүн шакирдлә мүнәтәзм сурәтдә ишләмәйә баш-ламышдыр. Талибә языр: «В. В. һәр күн дәрсдән сонра мәни тригоно-метрияны өйрәнмәйә сахлайырды. Мән узун мүддәт әләвә мәшғәләдән боюн гачырыб буну бәһанә кәтирир-дим ки, һамысы бирдир, тригоно-метрияны ә'ла өйрәнә билмәйәчәйм. Муәллим исә мәнә бунун әксини де-йирди. Дәрсдә «ә'ла» алмадыгда о дәрсин ахырында мәни сахлайыр вә һәмнин материалы бир дә сорушур-ду. Мән башгасынын көмәйинә мү-рачиәт этмәмәк үчүн эвдә инадла чалышмаға башладым. Бунун нәти-ҷәси өзүнү тез көстәрди. Рүбүн ахырында риязийәтһән бүтүн үч бәһ-синдән «5» алдым. Бу мәним зәһ-мәтлә газандығым биринчи гиймәт иди вә она көрә бүтүн гиймәтләрим-дән әзиз иди».

Инди талибә өз муәллимини дә-

рин миннәтларлыг һиссилә хатыр-лайыр. О талибәнин билийинни нә гәдәр сәтһи вә гейри-мәһкәм олду-ғуну илик дәфә талибәйә һисс әг-дирмиш вә ону «мүнәтәзм ишләмәйә өйрәтмишдир».

«Гүввәтли» шакирди һәдәләйән вә муәллимдән диггәт тәләб эдән тәһ-лүкә тәкчә зәһмәт вәрдишинин ол-мамасы вә иши сәтһи көрмәк мей-ли дейилдир. Бә'зән йүксәк дәрс музәффәгийәтинә вә заһирән яхшы әхлага малик олан шакирдин шәх-сийәтиндә совет адамына яд олан фәрдийәтчилик һисси, коллектив-дән айырмаг мейлләри кизләнир. Мәктәблидә бу мәһфи шәхси хүсу-сийәтләрин әмәлә кәлмәйә башла-масыны вахтында көрмәк вә бун-лары арадан галдырмаг үчүн вах-тынла өлчү көтүрмәк сон дәрәчә чидги мәсәләдир.

Бә'зи педагоғлар дәрс музәффә-гийәти вә әхлагы илә (нә яхшы, нә дә пис тәрәфдән) хүсуи олараг сечилмәйән «орта» шакирдләри ән «гүввәли» шакирдләрә нисбәтән да-һа аз таныйрлар. Чох вахт педа-гоғ белә шакирд һағгында үмумий-йәтлә һеч бир шей дейә билмир; о шакирдин нә яхшы кейфийәтләри-ни билир, нә дә мәһфи тәрәфләрини. Белә педагоғ чох вахт илләр кеч-дикдән сонра һеч бир истәдады илә сечилмәйән шакирдинин көркәмли хадим киими, көзәл совет вәтән-пәрвәри киими танынмасына, ахуд әксинә, һәятын чәтинликләрилә үз-үзә кәлдикдә һәмнин шакирдин йүк-сәк мә'нәви сәвийәдә дура билмә-мәсинә тәәччүб галмаға мәчбур олур.

Муәллимни бә'зи шакирдләрини танымамасы тәкчә илләр кечдикдән сонра йоқ, ән яхын заманда да көзләнилмәйән пис нәтиҷәләр верә билир.

Бу чәһәтдән Ленинград мәктәблә-ринин бирисиндә IX синифдә охуян С. Наташанын әһвалаты чох ибрәт-амиздир. О, синифдә һеч бир шейлә хүсуи фәргәнмирди: чох көзәл охумаса да яхшы охурду, интиза-мы позмурду, ичтиман тапшырыгла-

ры вичданла еринэ етирирди, аз яшлы мэкәблиләрә һәвәслә көмәк эдирди. Мүәйһән вахтадәк Наташа нә синиф рәһбәринин, нә башга мүәллимләрин, нә дә мэкәб рәһбәрләринин диггәтинин чәлб этмәмишди. Тәсәдүфән ашкар олмуш бә'зи мәсәләләр бүтүн мэкәбтин она гаршы мүнәсибәтинин кәскин сурәтдә дәйишдирди. Һәр шейдән әввәл мә'лум олду ки, гыз әвдә мә'нәви чәһәтдән сон дәрәчә ағыр бир вәзийәтдә яшайыр: анасы Наташанын севимли атасындан бошанмыш, башгасына әрә кетмишди. Өкәй атасы Наташа үчүн вә Наташа өкәй атасы үчүн сөзүн там мә'насында бир һечдир. Наташа нәнәсикилдә яшадығы: үчүн анасы илә дә руһән яхынлыг эдә билмир, онунла кечкәч көрүшүр. Гыса десәк, гыз сәдәчә тәкдир вә өз тәклийн үчүн чох дәрин һәйәчан кечирир. О, мэкәбдә дә өз фикирләринин дейә биләчәйин, өз шүбһә вә үмидләринин ача биләчәйин яхын бир адам тапмамышдыр. О, нечә олмушдурса синиф йолдашлары илә үмуми дил тапа билмәмишдир, һәгиги яхын рәфигәси йокдур. Мүәллимләр, хүсусилә синиф рәһбәри Наташә киһәйәт гәдәр мейрибан янашмамышлар, һалбуки бу мейрибанлыг ана гайғысыны вә ана мәнәббәтинин һеч олмаса бир гәдәр әвәз эдә биләрди. Гызын ағыр тәнһалығы вәрәм хәстәлийиндән даһа да дөзүлмәз олду. Инди о тәзтәз дәрәс бурахмаға мәчбур олурду. Гызын хәстәлийинин нә мэкәбдә, нә дә әвдә вахтында һисс этмәмишдиләр. Мүәличә хәстәлийин сағалмасына зәиф тәсир кәстәрди вә гыз артыг өзүнү өлүмә мәһкум олмуш бир адам кими һисс эдирди.

Бүтүн бу һадисәләр ашкар олду: дан сонра мэкәб Наташанын һәят шәрантини көкүндән дәйишмәк үчүн бүтүн зәрури тәдбирләри еринә етирди. Гыза киһәйәт гәдәр диггәт етирилмәсәйди, онун һәгиги һәят шәранти өйрәнилмәсәйди бүтүн бунларын нечә фәһианә нәтичәләр вәрә

биләчәйини тәсәввүр этмәк чәтип дейилдир.

Демәк, мүәллим ялныз башгаларындан сечилән (пис вә я яхшы хүсусийәтләрилә) шакирдләри дейил, бүтүн шакирдләрини вә бунларын һәр бирини айрыча танымалы вә өйрәнмәлидир. «Мүәллим кими өйрәнмәлидир?» суалынын еканә дүзкүн чавабы бундан ибарәтдир.

II.

«Һәр бир шакирддә нәйи өйрәнмәк лазымдыр?» суалына даһа кәниш вә әтрафлы чаваб верилмәлидир.

Чох вахт мэкәблянин психоложи чәһәтдән өйрәнилмәсини белә тәсәввүр эдирләр: ушағын әһсасат вә ~~гаврама~~ хүсусийәтләрини, онун ~~ялдан~~ тәсәввүр, тәфәккүр, нигг, һисс, ирадә хүсусийәтләрини өйрәнмәк, сонра исә лап ахырда хасийәтинин дә тәйин этмәк лазымдыр. Бу нөгтейи-нәзәрдән психоложидән һәр һансы тәдريس китабынын мүндрәчәти шакирдләрин өйрәнилмәси үчүн програм, яхуд «схема» ола биләр.

Мэкәблянин «психоложи» өйрәнилмәси һаггында бу чүр тәсәввүр көһнә ән'әнәви «функционал» психоложидән доғур. «Функционал» психоложи психиканын вә шурун мүрәккәб һадисәләрини куя бир-бириндән асылы олмәраг мүстәгилл инкишаф эдән айры-айры «функциялара» (вәзифәләрә) бөлүр.

Бу нөгтейи-нәзәр совет психоложи элминин әсас ганунларына гәтийһән уйғун кәлмир. Совет психоложи элми ән'әнәви идеалист психоложи элминин мүчәррәд функционаллығыны рәдд эдир. Совет элми, психоложи тәдгигатын әсасыны чанлы, конкрет шәхси сонун фәрди-психоложи хүсусийәтләринин бүтүн өзүнә мәнхус кейфийәтләрилә өйрәнмәкдә көрүр.

Совет психолоғу айры-айры руһи просесләрин хүсусийәтләрини дейил, шәхсийәтин даһа мүрәккәб олан интеграл хассәләрини өйрәнир. О, руһи просесләрә мүстәгилл «функ-

сиялар» кими дейил, ваһид вә там инсан шәхсийәтинин бир-бирилә сых бағлы олан чәһәтләри кими бахыр. Психоложи тәдғигат совет психолоғу үчүн һәр шейдән әввәл инсан фәалийәтинин истигамәтини (һәйә доғру йөнәлдийини) вә әсас мәғсәдини, онун истә'лад вә габилийәтини, һасийәт вә темпераментини (мәзачыны) өйрәнмәк дәмәкдир. Айры-айры руһи просесләрин хусусийәтләринә кәлдикдә бунлар әсас әтибарилә шәхсийәтин мүнһүм вә давамлы хусусийәтләрини тәшкил этдикдә, йә'ни инсан сәчийәсинин хусусийәтләринә чеврилдикдә психолоғу марағландыра биләрләр.

Шакирдләрин шәхсийәтинин һансы хусусийәтләри, һассәләри, яхуд чәһәтләри психоложи чәһәтдән өйрәнилмәлидир?

Шәхсийәтин айры-айры хусусийәтләри сон дәрәчәдә чохдур. Лакин бунларын һамысыны охшау әламәтләринә көрә сайча нисбәтән аз олан группара айырмағ мүмкүндур.

Шәхсийәтин ән мүнһүм тәрәфи һәр шейдән әввәл онун **мәғсәд ардычылығы** илә билаваситә вә ән чох бағлы олан хусусийәтләридир. Мәғсәд ардычылығы (йә'ни фәалийәтинин һансы мәғсәдә йөнәлдилмәси) исә өз нөвбәсиндә инсанын дүнякөрүшү илә, онун **әтигады** илә айрылмас сурәтдә бағлы олуру. Инсаны сәчийәләндирән һәр шейдән әввәл онун **әтигадынын** мәзмуну, камиллийи, еткинлик дәрәжәси, дәринлийи вә давамлылығыдыр. Шәхсийәтин һәммин бу хусусийәтләри группара онун интересләринин (һәвәс вә марағынын) әсас хусусийәтләри—бу интересләрин мүйәйән мәғсәдә доғру йөнәлдилмиш олмасы, дәринлийи, даимилийи, нә дәрәчәдә шуурлу олмасы дахилдир. Инсанын мадди вә мә'нәви тәләбләри даирәсинин хусусийәтләри, онун шейләрә гаршы мүнәсибәтини, шейләри сечмәк габилийәтини тә'йин эдән **зөвгләринин** хусусийәтләри; онун инсанлары сечә билмәк габилийәтини

сәчийәләндирән **достлуғ әлагәләри**, һәмчинин бир сыра мә'нәви **адәтләри** снә һәммин група аиддир. Мә'нәви адәтләр әтигаддан доған **шуурлу әгидәләрлә** барабәр инсанын ичтимай әхлағ нормаларына, **фәалийәт** нөвләринә вә һәр шейдән әввәл **зәһмәтә** гаршы мүнәсибәтиник сәчийәләндирир.

Шәхсийәтин хусусийәтләринин икинчи бөйүк группу инсанын башга адамларга гаршы мүнәсибәтиндә ифадә олунур. Бурая шәхсийәтин **мөһрибанлығы**, үрәин ачығлығы, яхуд һәр шейи кизләтмәси, доғручуллуғу, яхуд яланчлығы, сәмиийәти, яхуд икнүзлүлүйү, һәр кәсә әтибар әтмәси, яхуд һәр кәсдән шүбһәли олмасы, нәзакәтли, яхуд кобуш, мәрһәмәтли, яхуд кинли, гайғыкеш, яхуд инсанларга гаршы **әтикасyz** олмасы кими хусусийәтләри дахилдир.

Инсанын өзүнә гаршы мүнәсибәтини ифадә эдән вә мүтләғ онуң **башга адамларга** гаршы мүнәсибәтинә тәсир эдән шәхси хусусийәтләр группу хусуси ер тутур. Бу хусусийәтләр өзүнә инанмағ, өзүндән мүшәтәһи олмағ, сыртгылык, мәғрурлуғ, худпәсәндлик, яхуд әксинә тәвәзә'карлык, утанчағлык вә башга һалларда тәзәһүр эдир. Инсанын хасийәти яхшы вә я пис, йүнкүл, яхуд ағыр, адамларла йола кедән, яхуд йола кетмәйән хасийәт кими тә'йин эдилиркән илк нөвбәдә шәхсийәтин мәһз бүтүн бу хусусийәтләри нәзәрә алыныр.

Шәхсийәт хусусийәтләринин башга бир группу инсанын **ирадә кейфийәтләриндән** ибарәтдир. Бурая өзүнү мөһкәм сахлая билмәк, давамлылык, инадкарлык, чәвиклик, өз һиссләрини сахлая билмәк, тәшәббүскарлык дахилдир. Шәхсийәтин ирадә кейфийәтләринин һағлы оларағ «инсан сәчийәсинин фәғәрәсүтүнү» адландырырлар. Башга адамлар мүнәсибәти ифадә эдән шәхси хусусийәтләрлә бирликдә ирадә кейфийәтләри инсан сәчийәсинин «өзәйини» тәшкил эдир. Үмуми һәятда бизим **хасийәтин** (сә-

чиййэ) күчү адландырдығымыз хүсүсийят хейли дэрэчэдэ бу кейфийятлардан асылыдыр. (Ади һэятда биз күчлү хасиййэт вэ гүввэли ирадэ, зэйф хасиййэт вэ зэйф ирадэ, сэчиййэсизлик вэ ирадэсизлик маф-һумларыны демэк олар ки, эйни-лашдиририк). Лакин гейд этмэк лазымдыр ки, күчлү сэчиййэ илк нөвбэдэ инсанын эткин вэ айдын дүни-көрүшүндэн доған дэрин вэ мөһкөм этигадлара эсасланмалыдыр. Ялныз бу тэшкилэдици эсасын яхшы ирадэ кейфийятларилэ бирлэш-мэси нэтичэсиндэ һэгигэтэн күчлү сэчиййэ ярана билэр.

Шэхсийятин хүсүсийятларинин дикур групуна онун давамлы **ин-теллектуал** (зехни) хассэлэри да-хилдир. Бунлар инсан ағлынын өзү-нэ махсус хүсүсийятлариндэн, онун ити ағла малик олмасындан, дэрин дүшүнмэсиндэн, ағылла дүшүнэрэк һэрэкэт этмэсиндэн, узағы көрмө-синдэн, мүшаһидэ габилийятиндэн, чэлд чыхыш йолу тапа билмэсиндэн, парлаг вэ срижинал тэсэввүрэ ма-лик олмасындан, мүстэгилл мүһа-кимэлэр йүрүдэ билмэсиндэн вэ саирэлэрдэн ибарэтдир.

Нәһайэт, инсан шэхсийяти хүсү-сийятларинин сон групуна онун **эмоционал** хассэлэри дахилдир. Бу-рая ялныз һисслэрин үмүми эмоцио-нал һэссаслыгы вэ давамлылығы, йәһни **темпераментин** хүсүсийятла-ри дейил, һисслэрин дэринлиий вэ тэзэлиий, али, хүсүсилэ мәһэви һисслэрин инкишаф сәвиййэси вэ онларын үстүнлүк газанан характе-ри аиддир.

Шэхсийятин бүтүн бу мүхтәлиф вэ сайча чох хүсүсийятларини көс-тэрэрэк гейд этмэк лазымдыр ки, инсан шэхсийяти бу айры-айры хү-сүсийятларин сәдэ мәчмуундан ибарэт дейилдир. Шэхсийятин ха-сийятнамәсини (характеристикасы-ны) тәһин этмэк үчүн онун айры-айры хассэ вэ хүсүсийятларини са-дәчә саймагла кифайәтләнмәк ол-дугча янлыш бир йолдур. Шэхсий-ятин һәр бир хүсүсийяти башга хүсүсийятләрлэ әләгәсиндән асылы

олараг онун (инсан шэхсийятинин) үмүми гурулушунда тамамилә мүх-тәлиф әһәмиййәтә малик ола билэр. Дүшүнэрэк һэрәкәт этмәк инсанын чох мүһүм мүсбәт чәһәтидир, лакин гәтиййәтлә бирләшмәдикдә бу хүсү-сиййәт һәдсиз бошбоғазлыға вэ фәа-лиййәтсизлиийә чеврилә биләр. Инад-карлыг вэ чәтииликләрә үстүн кәл-мәк бачарығы да шэхсийятин сон дәрәчә мүһүм хүсүсийятидир, лакин бу инадкарлыг йүксәк бир мөгсәдлә әләгәдар олмадыгда вэ тәнгиди ирадә илә бирләшмәдикдә ахмаг бир адамын ерсиз тәрслийинә чеврилә билэр.

Буну да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, шэхсийятин һәр бир айрыча хүсүсийяти өзүнү мүхтәлиф шә-райтдә мүхтәлиф чүр көстәрә би-лир. Эл ичиндә яйылмыш аталар сөзү дә буну тәсдиг әдир: «Гузу га-бағында икиддир, икид габағында өзү дә гузуя дөнүр». Көрүндүйү ки-ми, шәрайтдән асылы олагаг эйня шэхсийят тамамилә башга чүр һә-рәкәт әдир, өзүнү тамамилә башга чүр апарыр.

Бүтүн бунлар шэхсийятин мүх-тәлиф чәһәтларини чүрбәчүр шәрайт-дә вэ башга хүсүсийятләрлә мүх-тәлиф гаршылыгыла әләгәдә өйрән-мәйи, һәм дә диггәтлә өйрәнмәйи-тәләб әдир. Биз чанлы инсан шәх-сийятинә, хүсүсилә ени формала-шан, еничә инкишаф әдән шәхсий-йәтә ялчашыркән онун айры-айры хассэ вэ хүсүсийятларини саймаг-ла кифайәтләнә билмәрик. Биз бу хүсүсийятларин бир-бирилә нечә гаршылыгыла әләгәдә олдугуну, бир-биринә нечә табә олдугуну өйрәнмә-лийик. Һәр бир адамын бүтүн баш-га хүсүсийятләри онун мүейән хү-сүсийятләри әтрафында бир нөв топланмыш, группашмыш олур. Биз шәхсийятин һәмин бу эсас хүсү-сийятларини тапыб билмәлийик.

Бурадан көрүндүйү ки ми һәр һан-сы адамын хасийятнамәсини тәр-тиб этмәк үчүн ваһид универсал схема ола билмәз. Конкрет чанлы шәхсийятин хасийятнамәсини дү-зәлдиркән һәр шейдән әввәл онун

өзүнө мэхсус хүсүснийэтлэрэ малик олдуғуну нэзэрэ алмаг лэзымдыр. Буна көрө мэхз шөхснийэтин башга хүсүснийэтлэри өз этрафында группашдыран чөһэтлэрини илк плана чөкмөк, хүсуси көстөрмөк лэзымдыр.

Нүмүнэ үчүн Ленинград мөктөблэринин бирсиндэ IX синифдэ охуян үч шакирдн көстөрмөк олар. Бунларын үчү дэ комсомолчудур, синфин вэ мөктөбтин ичтимаи һэятында фэал иштирак эдирлэр.

М.—чох исте'дадлы, бачарыглы шакирддир, эйни заманда чох мөтөшөккнл вэ зөһмөт сөвөндир. Мүэллимлэр онун тэдрис материалы үзэриндэ сон дөрөчө дэриндэн вэ чидди ишлэдийини гөйд эдирлэр. О һеч бир заман тапшырыгларла кифайэтләнмөйб һәмншэ элавэ материалдан истифадэ этмөйэ чалышыр, элми мәнбэлэрэ мүрачнөт эдир. Бурахылыш имтаһанларында М.-ин чаваблары өз дэринлиийн вэ камиллиийнлэ фэрглэннрлэ, бунлары али мөктөбтин юхары курсларындакы яхшы тэлэблэрин чаваблары илэ мүгайнсэ этмөк оларды. М.-ин элми көрүш данрәсн чох кенишдир. Онун эн сөвдийн фәнн кимядыр. Лакин о башга фәннлэр—эдәбийят, тарих үзэриндэ дэ эйни мөс'улиййэт һиссилэ вэ дэриндэн ишлэйир. М.-ин эн чох нэзэрэ чарпан вэ ону башгаларындан фэрглэндирән хүсүснийэтлэри бунлардыр: онун айдын камалы вардыр, эмөк габилиийэти олдугча йүксөкдир, һәр бир иши мүэййән айдын бир мөгсәдлэ көрүр вэ өзүнэ гаршы чох тэлэбкардыр. Кениш биллийнэ вэ мүстәгил мүнәкимэ эдэ билдийинэ көрө йолдашлары ара-сында нүфуз газанмышдыр. Лакин М. синфэ вэ онун ичтимаи һэятына бөйүк тәсир көстәрэ билмир. Интизамлы вэ ичрачэ комсомол олан, синфин һэятындакы бу вэ я башга бир һадисәйэ, яхуд айры-айры йолдашларынын һәрәкэтлэринэ гиймәт вериркән һәмншэ дүзүкн мөвгө тутан М. ичтимаи ишдэ әһәмиййәтли бир тәшәббүскарлыг көстөрмир, һеч бир заман бир тәшкилатчы кими чы-

хыш этмир. О, һәмншэ чох тәвәзә'-кардыр, биринчи олмага, фэргләнмөйэ чан атмыр. Ондан бир шей сорушдугла йолдашларынын рә'йнэ зидд олса да өз фикрини чәкин-мәдән сәрбәст ифадэ эдир. Өзүнү синиф йолдашларындан йүксөкдэ тутмур, керилэ галанлара һәвәслэ көмөк эдир, чәтин материалы онлара усталыгча баша салыр. Лакин синифдэ һеч кәслэ яхын достлуг этмир. Бәлкә буна мане олан гисмән М.-ин мөктөбдән хейли узагда яшамасы вэ эвдэ анасына чох көмөк этмәсидир (М. 8 яшында икән атасы өлмүшдүр). М. һәлэ доггунчу синифдэ охуюркән өз кәләчәк һэят йолуну тә'йин этмишдир—о, кимя элмлэри саһәсиндэ элми ишчи олмаг истәйир. Мүэллимлэр вэ бүтүн М.-ин чавабларыны эшидәнлэр әминдирләр ки, о өз гаршысына гойдуғу мөгсәдэ чатачагдыр.

П. дэ чох габилиийәтли шакирддир. Онун әдәби исте'дады вардыр. һәвәс вэ марағы олдугча кениш, чохчөһәтлидир, лакин бир гәдәр паракөндэ вэ давамсыздыр: о, кәһриязнйята, кәһ әдәбийята мейл эдир. Бәднн әдәбийяты чох охуюр, пионер сарайындакы бәднн гираәт дәрнәйинэ кедир, мөктөб мүсамира-лэриндэ тез-тез декламасия илэ чыхыш эдир. П.-нин фэрглэндиричи хүсүснийәти чох һәссас олмасы вэ тез һәйәчана кәлмәсидир. Онун һәррәкәтлэри чох вахт һәддиндән артыг сәрт сәчиййэ дашыыр. Билаваситә руһи һәйәчанын тәсири алтында о бә'зән дүшүнүлмәмиш вэ һәтта пис бир һәрәкәт эдэ билэр. Мүэллимлэр П.-ни үмумийәтлэ интизамлы шакирд һесаб эдирлэр. Лакин дәрс вахты данышдығы үчүн П. тез-тез мазәммәт эдилир. Йүксәк һәссаслыг вэ мүэййән давамсызлыг П.-нин өз йолдашларына гаршы әлагәсинэ вэ ичтимаи фәалийәтинэ дэ тәсир көстәрир. Чох сәми-ми, ачыг үрәкли вэ мөһрибан олан П. өз йолдашлары илэ, бүтүн коллективлэ чох бағлыдыр, лакин онун достлуғу бир гәдәр принципсиз сәчиййә дашыыр. «Коллективлэ

яхынлашдыгда онун һәр шейи—яхшы вә пис чәһәтләри сәнин үчүн гиймәтли олур. Сән өзүнү чисмин ичәрисиндәки молекула кими һисс эдирсән: һәм өзүн һәрәкәт эдир, һәм дә бу чисимлә бирликдә һәрәкәт эдирсән». П. өзүнүн синиф коллективинә мүнәсибәтини белә ифадә эдир. Бу фикир П.-нин өзүнү синифдә апармасында айдын әкс олунур. П. синифн тәшкилатчысыдыр, ләкин бу онун өз йолдашлары илә бирликдә синифдә кос-кос ойнамасына, яхуд тәһәффүс заманы хорла маһны охумасына мане олмур. О, йолдашыны һеч вахт «әлә вермәз». Староста кими шакирдләри дөф-тәрлә, дәрс китаблары илә тәмин этмәйин гайғасына галыр, ләкин коллективи ялынз о заман ичтимаи ишә сәфәрбәр эдә билир ки, бу иш онун өзүндә эмосионал руһ йүксәклийн оятмыш олсун (мәсәлән, синфин иштиракилә мәктәп мұсамирәси тәшкил этмәк лазым кәлдиклә вә и. а.). Әли тапшырыглары еринә етирмәк үчүн синфи сәфәрбәр этмәйә, яхуд һеч олмаса синифдә ичтимам яратмаг уғрунда мүбаризәйә башчылыг этмәйә кәлдикдә исә П. ачиз вә фәалийәтсиз олур. Бу гейри-ардычылыг иәтичәсиндә П. йолдашлары арасында кифайәт гәдәр нүфуз газанмамышдыр. Буна бахмаяраг П. өз «ичтимаи фәалийәтина» чох уюр вә бәзән һәтта ичтимаи ишини тәлимә гаршы гоюр. Мәсәлән, диспутлардан бирисиндә о инадла сүбүт этмәйә чалышмышдыр ки, һәркаһ шакирд дәрсләрини яхшы һазырайырса буна анчаг өзү үчүн, худпәсәнд арзулары үчүн эдир, ләкин синфин дивар гәзети үзәриндә чалышырса ичтимаи иш көрмүш олур. П.-нин әгидәләри кифайәт гәдәр дәгиг вә айдын дейилдир. Һәмин бу сәбәбдән онун әдәби «ирадычылығы» да чох вахт кифайәт гәдәр мәфкурәви мәзмуна малик олмур. Чошғун вә һәссас П. һәтта өзү тәнгид әдилдикдә белә әдәби әсәрләрин тәнгиди мұзакиресини вә мүбәһисәләри чох севир. Һәр һансы мөвзу әтрафында мүбәһисә за-

маны о өзүндән чыха билир, чох сәрт вә кобуд чаваблар вермәкдән белә чәкинмир. Өз кәләчәк һәят йолуну һәлә әйдын тәсәввүр этмир—һәрдән бир сәнәтлә марагланыр. Көрүнүр йолдашларындан бириси һарая чәксә ора кедәчәкдир.

Һәмин синифдә охуан үчүнчү шакирд К. да, шүбһәсиз, дәрсләриндән чох мүвәффәг олмадығына бахмаяраг истедадлыдыр. Догузунчу синифдә о ара-сыра «ики» алыр. Онун дәрс мүвәффәгийәти сабит олмадығы кими, өзүнү апармасы да чох гейри-мүвазинәтлидир. Онун тәһсил вә әхлагында илк бахышда гәрибә көрүнән бир чох зиддийәтләр вардыр. Бир тәрәфдән о хейлч китаб охумүшдур, үмуми инкишафә маликдир, мүстәгилл мұһакимәси илә фәргләнир, о бириси тәрәфдән «ики» алыр. Бир тәрәфдән өзүнү чох да яхшы апармыр, о бириси тәрәфдән синиф йолдашларынын хейли һиссәсинә гүввәли тәсир кәстәрир. К.-нын хасийәтини баша дүшмәк үчүн онун һәлә ғыса, ләкин һадисәләрлә зәнкин олан һәят йолуна нәзәр салмаг лазымдыр. К. яхшы тәмин олунмуш зиялы бир аиләнин биринчи өвлады иди. Ушаглыгдан әркөйүн бөйүмүшдүр. Яхшы истедада малик олан К. тәһсилин өчдәсиндән асанлыглә кәлир, ләкин мәнз буна көрә сәбирлә отуруб охумаға, чәтинликләрлә мүбаризә этмәйә өйрәнмәмишдир. Һәлә ибтидаи мәктәбдә истедадлы вә сағлам мейлләрә малик олдуғуну кәстәрмишдир. Мұһарибә заманы К.-нын һәят шәранти кәскин сурәтдә дөйишмишдир: аиләси Орта Асияя көчмүш, икинчи ушаг доғулмуш, бөйүк оғула әввәлкинә нисбәтән аз диггәт верилмишдир. О, өзү һәятынын бу дөврүнү белә тәсвир эдир: «Мән әввәлкинә нисбәтән пис охумаға башладым, даһа доғрусу әвдә һеч дәрс охумадым. Сонра мән пис адамларла яхынлыг этдим. Мәним бу дөврдәки фәалийәтимни нә намуслу аяландырмаг оларды, нә дә әдәбли. Мәни буна мәчбур әдән данми йол йолдашым олан бир арзу

иди—мән һәмишә өз яшылларымын үмүми күтләсиндән сечилмәйә чалышырдым... Мән эвдән гачырдым... һәятын нә демәк олдуғуну 15 яшында икән бүтүнлүклә баша дүшдүм». 1945-чи илдә К. Орта Асиядан һәмин бу әһвали-руһиййә вә фикирләрлә гайытды, К. о вахт ачыг демишди: «Инди мән һәр шейдән чох өз әдәби фәалийәтимлә вә идманла марагланырам; ичтимай иш чох хошума кәлир; охумаға арзум вә һәвәсим йохдур, зәрури олдуғу үчүн охурам». К.-нын бүтүн әхлагы, өзүнү апармасы бу сөзләре уйғун олмушдур. О, йолдашларындан сечилмәк, онларын диггәтини чәлб этмәк үчүн яхшы охумаг әвәзинә (бу чәһәтдән мәктәбдә онун һәддиндән артыг күчлү рәгилбәри вар иди, бундан башга яхшы охумаг үчүн чох ишләмәк лазым иди), өз һәяти тәчрүбәсиндән, мәчәраларындан данышып форс атмаға башламышдыр. О әсәсән адамларын диггәтини чәлб этмәк мүмкүн олан ердә ичтимай фәаллыг көстәрир вә идман олимпиадасына һазырлыг кими ишләрдә өз тәшкилатчылыг исте'дадыны бүтүн гүвәсилә нүмайиш этдирә билир. Лакин күндәлик ишләрдә К.-нын сөзү илә иши арасында ачыг зиддийәт әмәлә кәлир: о комсомол ичласында комсомолчунун мә'нәви симасы һаггында мә'рузә әдиб һәмин күн чоғрафия дәрсиндә чаваб вермәкдән боюн гачыра билирдә. Бүтүн бунлара бахмаяраг о, бир сыра йолдашларына бөйүк тә'сир көстәрирди. Йолдашларыны онун өз мәчәралары һаггында нағыллары, «яшлылара мәхсус» һәрәкәтләри вә «һәяти тәчрүбәси» чәлб эдирди. Өз шәхсийәтинә һәддиндән артыг гиймәт вә диггәт вермәк доғгузунчу синифдә К.-нын әхлагыны, онун тәһсилә, ичтимай ишә вә йолдашларына гаршы мүнәсибәтини тәйин этмишдир. Тәһсил саһәсиндәки мүвәфғәгийәтсизликлә әлағәдар олараг К. үмүмийәтлә мәктәбдән чыхып кетмәк фикриңә дүшмүшдү. Ону сахлаяң ялныз синиф рәһбәринин нүфузу вә тә'сири олмушдур.

Бу үч гыса хасийәтнамәнин мугайисәси мухтәлиф шәхсийәтләрин хасийәтнамәсини тәртиб әдиркән әйни өлчү, әйни схема илә янашмағын нә гәдәр ялыш олдуғуну һәр шейдән айдын көстәрир. Бу үч кәңчин һәр бири өзүнә мәхсус хусусийәтләрә маликдир. Бунларын һәр бириндә шәхсийәтнин бүтүн хусусийәтләри һәмин шәхсин мухтәлиф хассаләри әтрафында группашыр. М.-дә онун интеллектуал (зәһни) мейлләри, П.-дә онун эмосионал давамсылығы вә гызғынлығы, К.-да исә өз шәхсийәтини һәр шейдән үстүн саймагла барабәр башчылыг, шөһрәтпәрәстлик мейлләри илк плана чыхып хусусилә айдын вә габарыг көрүнүр.

Һәр бир шәхсийәтнин өзүнә мәхсус хусусийәтләрини сечмәк, онун бүтүн башга хусусийәтләрини өз әтрафында группашдыран чәһәтләри айырмаг үчүн мушаһидә габилыйәтинә малик олмаг лазымдыр. Мәһз она көрә һәр бир педагоғуч инкишаф этмиш мушаһидә габилыйәти олмалыдыр. Бу, педагоғи мушаһидәдән фәргли олан һәр һансы хусуси бир психолоғи мушаһидә дейил, мәһз тәрбийәви иш тәчрүбәси әсасында әмәлә кәлән педагоғи мушаһидәдир. Мушаһидә габилыйәтинә малик олан педагоғ шәхсийәтнин әсас хусусийәтләрини сечиб айырараг мәһз бу хусусийәтләрә әсас диггәт вермәли, мәһз бунлара педагоғи тә'сир көстәрмәлидир. Бу хусусийәтләри тапмаг, сечмәк — «инсан руһунун ачарыны тапмаг» (Полевоюн «Әсл инсан һаггында һекайә»синдә гәһрәманын сөзләриндән) демәкдир. Мушаһидәчи бу «ачары» ялныз о заман тапа биләр ки, ону мушаһидәси педагоғи чәһәтдән мүәййән мәғсәдә доғру йөнәлдилиш олсун. Бу тәләб бизи юхарыда гейд этдийимиз үчүнчү суала кәтириб чыхары: мәктәблини нечә өйрәнмәк лазымдыр?

III.

Шәхсийәти психолоғи чәһәтдән өйрәнмәйин принципләри вә үмүмий-

йәтлә белә өйрәнмәнин мүмкүн олмасы совет психоложи элминин ашагыдакы ән мүһүм ганунуна әсасланыр: инсанын психикасы вә шүүру, онун шәхсийәтинин психоложи хүсүсийәтләри фәалийәт ичәриндә әмәлә кәлир вә фәалийәтдә тәзәһүр әдир.

Бу ганунун мүстәсна дәрәчәдә мүһүм принципал әһәмийәти вардыр. Шәхсийәтин психоложи хүсүсийәтләри фәалийәтдә әмәлә кәлдийн үчүн биз инсанын фәалийәтини дүзкүн тәшкил этмәклә онда өзүмүзә лазым олан хәссәләр тәрбийә әдә биләрик. Нәһайәт, инсанын шүүру вә психоложи хүсүсийәтләри онун фәалийәтиндә тәзәһүр әтдийн үчүн биз шәхсийәтин фәалийәти васитәсилә ону һәртәрәфли өйрәнә биләрик.

Идеалист психоложи, башга адамын психикасыны онун фәалийәти вә әхлагы васитәсилә өйрәнмәйик мүмкүн слдугуну инкар әдирди. Буна көрә о өз-өзүнә мушаһидә этмәйи, интроспексияны психоложи тәдгигатын екәнә үсулу ә'лан әдирди.

Идеалист психоложинин мүхтәлиф нөвләриндән бириси олан «объектив», әхлаг психоложиси («бихевиоризм») дә инсанын заһири һәрәкәтләри васитәсилә психиканы элми сурәтдә өйрәнмәйин мүмкүн олдуғуну инкар әдирди. Лакин бихевиоризм бурадан белә бир нәтичәйә кәлиб чыхырды ки, психоложи элми үмумийәтлә психиканы өйрәнмәклән әл чәкмәли, харичдән инсана кәстәрилән тә'сирлә әлағадар олараг инсанын ялныз заһири һәрәкәтләрини өйрәнмәли, снун әхлагыны—өзүнү апармасыны реакцияларын, әхуд рефлексләрин мәчмуу кими тәдгиг әтмәлидир.

Беләликлә, буржуа психоложисинин бүтүн чәрәянлары екдилликлә башга адамын психикасыны дәрк олунмаз ә'лан әдирдиләр.

Екәнә ардычыл материалист нәзәрийә әсасында—диалектик материализм тә'лими әсасында гурулмуш совет психоложи элми психиканын дәрк әдилмәси ганунуну өз

әсас ганунларындан бириси кими гәти вә ардычыл сурәтдә мұдафиә әдир. Психиканын элми сурәтдә дәрк әдилмәси мәһз она көрә мүмкүндүр ки, инсанын фәалийәтиндә әмәлә кәлән психика онун фәалийәтиндә тәзәһүр әдир.

A.

Бурадан үмумийәтлә инсан шәхсийәтинин, хүсүсилә шакирдин шәхсийәтинин өйрәнмәйин биринчи принципи айлын олур. Бу принцип шәхсийәти онун фәалийәти васитәсилә өйрәнмәклидир.

Бу тәдгигатын там дәйәрли олмасы үчүн шәхсийәти мүхтәлиф чәкәтдән, йә'ни онун фәалийәтинин мүхтәлиф формалары васитәсилә өйрәнмәк лазымдыр.

Мәктәблинин фәалийәтинин әсас, һәлләдичи формасы, тә'лимдир. Демәк, биз һәр шейдән әввәл шакирдин шәхсийәтинин тә'лим просесиндә, тә'лимдин кедишиндә өйрәнмәли-йик.

Шакирдин бир чох психоложи хүсүсийәтләри билаваситә дәрсдә, синифдә, мүәллимдин гаршысында ачылыр. Бурада һәр шейдән әввәл шакирдин нәйә һәвәсли олдуғу, нәһәл марагландығы—бу һәвәс вә марағын мүәййән мәгсәдә доғру йәнәлдилмиш олмасы, кенишлийи вә дәринлийи, давамлылығы вә фәаллығы, өзүнә мәхсус тәзәһүр шәкилләри өзүнү айдын сурәтдә кәстәрир. Шакирдин дәрсдә өзүнү апармасы онун фәалийәтинин әтигад кими мүһүм мотивләрини дә ашкара чыхарыр. Әтигад һәм шакирдин тә'лим ишинә мүнәсибәтиндә (виңданла чалышмаг, мәс'улийәт һисилә ишләмәк), һәм дә онун дүнякөрүшү мәсәләләринә аид чавабларында (хүсүсилә әдәбийят, тарих, биоложи, физика дәрсләриндә), бу вә я башга тарихи шәхсийәтләрә, көркәмли хәдимләрә, бәдни әсәрләрин гәһрәманларына (идеаллар) гаршы мүнәсибәтиндә тәзәһүр әдир. Шакирдин мәгсәд ардычыллығыны вә хүсүсилә тә'лим фәалийәтинин әсасларыны сәцийәләндирән мүһүм мәсәләләрдән бириси мүәллим тәрәфиндән өз

мүвөф-фәгийят вә әхлагына верилмиш гиймәтә гаршы онун мүнәсибәтидир. Бу чәһәтдән бизи шакирддә әмәлә кәләп үмүми әһвали-руһийә марагландырмалыдыр (шакирд алдыгы гиймәтә дүзкүн янашыр, ону тә'лимдә әлдә әтдийи нәтичәләрин әдаәтли гиймәти вә кәләчәк ишә һәвәсләндирән бир сәбәб кими гәбул эдир; шакирд гиймәтә әтипасыз янашыр, яхуд, бунун әксинә, гиймәтә пәрәстиш эдиб, тәкчә яхшы гиймәтләр архасынча гачыр; шакирд пис вә яхшы гиймәтләрә нечә мүнәсибәт бәсләйир, бу гиймәтләр онун фәаллыгына нечә тә'сир эдир вә и. а.). Шакирдин мүхтәлиф мүәллимләр тәрәфиндән верилән гиймәтләрә нечә янашмасы чох мүһүм мәсәләдир (бу, фәонин сәчиййәсиндән, мүәллимин шәхси кейфийәтләриндән вә шакирдин һәмин мүәллимә гаршы мүнәсибәтиндән асылдыр).

Дәрсләрдә шакирдин бу вә я башга мәктәб тә'лими фәониндән габилыйәти, исте'дады да өзүнү чох айдын көстәрир. Кифайәт гәдәр диггәтлә мүшәһидә әтдикдә шакирдин ялныз инди мөвчуд олап исте'дадыны дейил, бу исте'дадын кәләчәк инкишаф мейлләрини дә көрмәк мүмкүндүр.

Дәрс заманы мүәллимин гаршысында шакирдин мәгсәд ардычылыгыны, адәтләрини (сәлигәли олмаг, зәһмәт чәкмәк, яхшы кейфийәтли иш көрмәк вә с. мүһүм адәтләри) сәчиййәләндирән бир чох мүһүм мәсәләләр ачылыр.

Дәрсдә шакирдин шәхсийәтинин интеллектуал (зәһни) чәһәтләри хүсусилә айдын көрүнүр. Бу интеллектуал хүсусийәтләр мүшәһидә габилыйәтиндән, ени материалы тез вә дәрин баша дүшмәкдән, дәрин мүһакимәдән, фикрин орижиналлыгындан, тәсәввүр айдынлыгындан, тәфәккүрүн мәнтиги олмасындан вә онун нитгдә дәгиг ифадә эдилмәсиндән, нитгин айдын, дүрүст, образлы олмасындан вә зәһни сәчиййәләндирән бир сыра башга хүсусийәтләрән ибарәтдир.

Дәрсдә шәхсийәтин ирадә кейфийәтләри—шакирдин фәаллыгы, сәбирлә отуруб чидди чалыша билмәси, инадкарлыгы вә чәтинликләрә үстүн кәлмәи бачармасы, тәшәббүс-карлыгы вә мүстәгиллийи, өзүнү сахлая билмәси вә саирә хүсусийәтләри дә айдын тәзаһүр эдир.

Дәрсдә шакирдин шәхсийәтинин әмосионал хүсусийәтләрини ашкара чыхармаг нисбәтән чәтин олур. Лакин шакирдләрин шәхсийәтинин бу чәһәтини дә дәрс заманы бу вә я башга дәрәчәдә ачмаг мүмкүндүр. Мүшәһидә әтмәйн бачаран педагог һәм интеллектуал һиссләрин мүхтәлиф тәзаһүрләрини (һәр шейи билмәк һәвәси, чәтин мәсәләни мүвәф-фәгийәтлә һәлл эдиркән һайәчанланмаг вә и. а.), һәм әстетик һиссләри (хүсусилә әдәбийәт дәрсләриндә) вә хүсусилә дүнякөрүшү мәсәләләринә тохундугда ән айдын нәзәрә чарпан әхлаг-мә'нәви һиссләри һәмишә көрә биләр.

Дәрс заманы мүәллим шакирдин инсанлара нечә мүнәсибәт бәсләдийини көстәрән шәхси хүсусийәтләрини дә яхшы мүшәһидә эдә биләр. Бу хүсусийәтләр һәр шейдән әввәл шакирдин мүәллимә, онун көстәриш вә тапшырыгларына, тә'риф вә мәзһәмәтинә бәсләдийи әләгәдә тәзаһүр эдир.

Шакирдин хасийәтнамәси үчүн онун өз йолдашларына гаршы мүнәсибәти сон дәрәчә бөйүк әһәмийәтә малик олан бир амилдир. Шакирд өз йолдашларына гаршы сәрт, яхуд юмшаг, кобуд, яхуд нәзакәтли, тез-тез инчийән, пахыл, ловғалыгла көмәк эдән вә башга сифәтләрә малик бир адам ола биләр. Өз йолдашларынын мүвәф-фәгийәтинә вә мүвәф-фәгийәтсизлийинә нечә янашмасы шакирдин шәхсийәтини тә'йин әтмәк үчүн мүһүм амилләрдән бирисидир.

Шакирдин өзүнә гаршы мүнәсибәтини сәчиййәләндирән шәхси хүсусийәтләрини дә енә дәрс заманы мүшәһидә әтмәк олар (тәвазә'кар-

лыг, яхуд сыртыглыг, өзүнэ инанмаг, яхуд чэсарэтсизлик, шөһрәтпәрәстлик вә ч. а.).

Демәк, дәрс заманы садә мушанидә муәллимнин гаршысында шакирдин шәхсийәтинин бир сыра муһүм хусусийәтләринин ачымыш олур. Лакин, һәгиги муәллим шакирдин шәхси хусусийәтләринин нечә тәзаһүр әтдийини фәалийәтсиз сурәтдә мушанидә әтмәклә кифайәтләнемәйиб гәсдән элә шәрәит ярадыр ки, шакирдин ону марагландыран чәһәтләрини ашкара чыхара билсин. Белә муәллим шакирдә һансы тәләбләри вә һансы шәкилдә вермәйин даһа яхшы олдуғуну, тәһсин вә чәзә өлчүләринин шакирдә нечә тәсир әтдийини өйрәнир. Муәллим шакирдин шәхсийәтилә марагландыгда, яхуд әксинә, онун бу вә я башга «әдаларына» гаршы заһирән әтинасыз олдугда бунларын шакирдә нечә тәсир әтдийини өйрәнир вә и. а.

Муәллим дәрс заманы шакирдин мушанидә әтмәклә бәрәбәр шакирдин тәһлим фәалийәтинин нәтичәләрини—онун синиф вә әв дөфәтләрини, мүстәгилл чалышаркән яздығы гейд вә ичмалларыны, онун инша языларыны (хүсусилә мәс'улийәт һисси һаггында, достлуг вә йолдашлыг һаггында, өз идеаллары вә кәләчәк планлары һаггында «сәрбәст» мөвзулар аид инша языларыны) да тәдгиг әтмәлидир.

Бүтүн бунлар шакирдин муәййән шәкил алмагда олан, формалашан шәхсийәтини танымаг вә сәцийәләндирмәк үчүн муәллимнин әлиһә олдуғча зәнкин материал верир.

Лакин тәкчә дәрс заманы муәллимнин гаршысында ачылан һәгигәтләрә кифайәтләнемәк, әлбәтте, сәһв оларды. Шакирдин шәхсийәтинин бир чох чәһәтләри башга фәалийәт сәһәләриндә даһа айдын вә долғун тәзаһүр әдир.

Синифдән харич иш шакирдин шәхсийәтини өйрәнмәк үчүн педагоға кениш имкан ярадыр.

Шакирдин синифдән харич фәалийәти (онун муһтәлиф дәрнәкләрдә, дивар гәзети вә журнал һазыр-

ламагда, охучулар конفرансларында, имдан дәрнәкләриндә вә саирәләрдә иштиракы) мәчбури сәцийәдашымайыб шакирдин өз тәшәббусундән асылы олдуғу үчүн бөйүк әһәмийәтә маликдир. Синифдән харич иш шакирдин фәалийәтинин дахили сәбәбләрини, хүсусилә онун нәйә һәвәсли олдуғуну, нә илә марагландығыны ачмаг үчүн олдуғча гиймәтли бир васитәдир. Шакирдин һәвәс вә марағынын кенишлиин, дәринлиин вә давамлылығы мәһз синифдән харичдәки иш заманы хүсусилә айдын көрүнүр. Шакирдләрин һансы китаблары даһа һәвәслә охумалары хүсуси диггәтәлайиг чилди мәсәләдир. Тәәссүф ки, бу мәсәлә чох вахт муәллимләрин ядындан чыхыр. Муәллим тәрбийә вердйин шакирдин шәхсийәтини өйрәнмәк үчүн онун нә охудуғуну мүтләг билмәлидир.

Шакирдләрин өлкәмизин сияси һәяти вә бейнәлхалг сиясәт мәсәләләри илә марагланмаларына да бөйүк диггәт верилмәлидир. Бу мараг шакирдләрин сияси мәлүмат мәшғәләләриндә мәрүзәчи кими иштирак әтмәләриндә, онларын һәмчин мәшғәләләрә вә сияси мәрүзәләрә кәлмәләриндә, гәзет материалларыны охуоб музакирә әтмәләриндә вә саирә өзүнү даһа айдын көстәрир.

Синифдән харич иш просесиндә шакирдләрин истәдадыны өйрәнмәк үчүн дә кениш имкан яраныр.

Шакирдләри онларын апардыглары ичтимаи иш просесиндә өйрәнмәйин сән дәрәчә муһүм әһәмийәти вардыр. Ичтимаи иш заманы шакирдләрин шәхсийәтинин бир чох муһүм чәһәтләри муәййән шәкил алыр (формалашыр) вә тәзаһүр әдир. Шакирдин өз мәктәбинә вә синфинә гаршы мунасибәти, өз коллективинин мүвәффәгийәтинә севинмәси вә мәғлубийәтинә янмасы, коллектив гаршысында өз мәс'улийәтини вә мәктәб гаршысында синиф коллективинин мәс'улийәтини шуурлу сурәтдә дәрк әтмәси ичтимаи иш заманы өзүнү хүсусилә парлаг көстәрир (бу мәс'улийәт

һисси ичтимаи тапшырыгларын, хусусилә бүтүн синиф коллективинә тапшырылмыш ишләрин еринә етирилмәсиндә даһа айдын көрүнүр).

Ичтимаи иш просесиндә коллективлә сых әлагәдә шәхсийәтин бир чох ән мүнүм кейфийәтләри—үнсийәти, һессаслығы, гайғыкешлиһи, ачыг үрәклилийи, доғручуллуғу, сәмимийәти, адамларә әтибар әтмәси, нәзакәти вә санрә хусусийәтләри формалашыр вә тәзәһүр эдир. Коллектив ичәрсиндә инсанын коллективлә яшайыб яратмаг габилийәти, әмр әтмәк вә табә олмаг бачарығы, йә'ни мүнүм ирадә кейфийәтләри формалашыр вә тәзәһүр эдир. Инсанларын ичтимаи һиссләри дә коллектив ичәрсиндә формалашыр вә тәзәһүр эдир.

Шакирди онун ичтимаи ишиндә, коллективлә әлагәсиндә өйрәнмәк—шәхсийәти өйрәнмәйин үмуми системиндә олдуғча мүнүм ер тутмалыдыр.

Дәрсдә билаваситә тә'лим, сичифдән хариҗ иш, ичтимаи иш—мәктәблинин фәалийәтинин ән мүнүм саһәләри бунлардан ибарәтдир. Педагоғ шакирдин шәхсийәтинин психоложи хусусийәтләрини мәһз бу фәалийәт саһәләриндә өйрәнә биләр вә өйрәнмәлидир. Лакин шакирдин башга бир фәалийәт саһәсини—онун әвдәки, аилә ичәрсиндәки фәалийәтини нәзәрдән гачырмаг мӯәллимин чидди сәһви оларды. Бурада данышыг ялынз шакирдин әвә верилимш тапшырыглар үзәриндә ишләмәси һаггында дейил, аиләдәки гаршылыглы мүнәсибәтләрин үмуми системи һаггында, шакирдин әвдәки вәзифәләри һаггында, онун «әв тәсәрруфатында» нечә иштирак әтмәси һаггында кедир. Бә'зи шакирдләр яхшы охуюр, мәктәбдә өзләрини фәал «ичтимаи ишчи» кими көстәрир, әвдә исә нәинки өз шәхси әмәкләрилә аиләләринә көмәк әтмир, һәтта өз ишләрини белә көрмүр, һәр шейин һазырыны көзләйрләр. Мәктәб вә мӯәллим белә фактларә көз юма билмәз.

Шакирди онун фәалийәтинин

мүхтәлиф тәзәһүрләриндә вә шәкилләриндә өйрәнмәк ләзымдыр. Буну әяни сурәтдә көстәрмәк үчүн һаятдан мисал кәтирәк.

Ленинград мәктәбләринин бириндә VI синиф шакирди Муся Д. чох гейри-мүстәгим охуюр, һәр һалда өз габилийәтиндән ашағы сәвийәлә чалышыр. Әвә верилән тапшырыглары чох вахт сәлигәсиз, башдансовма һазырлайыр. Мәктәбә бә'зән башыны дарамамыш кәлир вә онун сачларыны гызлар һөрүрләр (өзү һөрә билмир). Мәктәбдән башга рәгс дәрнәйиндә дә мәшғул олур. Һовузда үзмәк өйрәнмәйи дә арзулайыр, лакин валидейнләри бир ишин далына дүшмәйи мәсләһәт көрмүшләр. Бә'зән синифдә көнүллү сәртдә нөвбәтчи олур вә бүтүн ишләри өзү көрмәмәйә чалышыб рәфигәләринә әмр эдир. Гызларла чох кобуд данышыр. Китаб охумағы севмир. Үмумийәтлә рәгсдән башга һеч бир шей севмәдийини дейир.

Әвә верилән тапшырыглары башлансовма еринә етирдийи һаггында Муся илә сөһбәт эдиркән 9 яшында кичик гардашынын она мане олдуғундан шикәйәтләнди. Лакин Муся мәктәбдә дә тапшырыглары диггәсиз вә башдансовма еринә етирир. Әл иши дәрсиндә Муся әвдән кәтирдийи көһнә бир әски парчасыны тикмәйә башлады. Бу әскинин тез чырылачағыны она дедикдә, Муся белә чаваб верди: «Мӯәллимәйә көстәрмәк үчүн тикирәм. Онсуз да сонра чырыб туллаячагам».

Мусянын аиләси илә таныш олдуғдан сонра онун өзүнү нә үчүн белә апармасы, онун әхлагынын бә'зи хусусийәтләри айдын олду. Мусянын атасы бәрбәрхана мүдирлидир. Гыза демәк олар ки, һеч диггәт вермир, онун нечә охудуғуну йохламыш. Әвдлар гадын олан анасы гызын дәрс илә нисбәтән чох марагланыр, лакин әсас диггәтини 9 вә ики яш ярымдакы хырда ушагларынын тәрбийәсинә верир, Муся демәк олар ки, әвдә һеч бир вәзифә еринә етирмир. О ялынз бөйүк бачысыны әвәз әдәрәк күнашыры ата-

сына хөрәк апармалыдыр. Муся бу вәзифәни көнүлсүз еринә етирив вә һәмин бу мәсәлә үстүндә бачысы илә тез-тез савашыр. Анасы Мусяны чох инадбаз вә худпәсанд гыз һесап эдир: Муся һеч вахт өз тәгсирини бойнуна алмый вә һеч вахт үз истәмир. Кичик гардашлары илә тез-тез дава эдир, онлары инчидир. Ушағы билмәйиб ерә саланда һеч галдырмыр, охшайыб сакит этмир. Ушаг бир шей истәдикдә инала салыб вермир. Мусянын анасы сөнбәт заманы бир гәдәр давамсыз, гәтиййәтсиз инсан кими тәсир бағышлады. Көрүнүр о, гызына мөһкәм тәләбкарлыгга янашмыр вә Мусянын хасиййәтиндәки мәнфи чәһәтләрлә мубаризә апармыр.

Мусяны фәалийәтинин мұхтәлиф сәһәләриндә—дәрсдә, синифдән харицдә вә әвдә өйрәнмәк йолу илә онун шәхсийәти һаггында аз-чох долгун вә дүзкүн тәсәввүр яратмаг мүмкүн олду. Бу васитә илә ачылмыш фактлар әсасында Муся илә фәрди тәрбийәви иш апарылмыш вә мүййән мүсбәт нәтичәләр әлдә әдилмишдир.

Лакин нәзәрә алмаг лазымдыр ки, мүәллим шакирди дәрсдә, синифдән хариц вә ичтимаи иш просесиндә һәр күн хүсуси вахт сәрф этмәлән өйрәнә билдийи һалда, синиф рәһбәри мәктәблини әвдә өйрәнмәк үчүн онун айләсинә бир гайда олараг һәр ярым илдә бир дөфә келә биләр. Мәһз она көрә бу тәдбири мүмкүн гәдәр сәмәрәли һәятә кечирмәйин хүсуси әһәмийәти вардыр. Бунун үчүн синиф рәһбәри айдынлашдырылмасы зәрури олан мәсәләләринин нүмунәви сияһысыны тута биләр.

Кафедрамызын баш мүәллим Ф. И. Фрадкина мәктәбдә педагожи тәдрүбә кечән III курс тәләбәләри үчүн аилә илә көрүш заманы өйрәнилмәси зәрури олан мәсәләләрин нүмунәви сияһысыны тутмушдур:

1—Әв шәраити һаггында үмуми мәлумат (аиләнин тәркиби, валидейнләрин сәнәти, шакирдин әвдә

дәрс һазырламасы үчүн шәраит вармы вә шакирдин тәрчүмәи-һалығындә гыса мәлумат.

2—Аиләдә ушағын тәрбийә шәраити нечәдир? Онун тәрбийәләндирилмәсиндә ән фәал иштирак эдән кимдир? Һансы тәрбийәви тәдбирләр һәятә кечирилир? Ушаг нә дәрәжәдә өзбашына бурахылыр? Аиләдә ушага гаршы мүнәсибәт нечәдир?

3 — Ушағын өз валидейнләринә мүнәсибәти (валидейнләрә һөрмәг, онларын тәләбләрини еринә етирмәк, онлара гайгы вә мәнәббәтлә янашмаг). Бөйүк вә кичик гардаш вә бачыларына мүнәсибәти. Аиләнин башга үзвләринә вә гоншуларә мүнәсибәти.

4—Ушағын әвдәки зәһмәт бөлкүсүндә иштиракы. О мүййән бир вәзифә еринә етирими, һәркаһ етирirsә бу вәзифә нәдән ибарәтдир? О өз вәзифәсини нечә еринә етирив? (Мәс'улийәт һисси, намуслулуг, тәшәббүскарлыг вә мүстәгиллик). Ушағын шейләрә мүнәсибәти—онун сәлигәси, шейләри яхшы сахлайыб горуамасы.

5—Әвә верилән тапшырыгларын еринә етирилмәси. Дәрс охумага өзү башлайыр, йохса валидейнләрин тәләби илә охуыр? Дәрсләрини тәк һазырлая билир, йохса ярдыма әһтиячы вар? Дәрс һазырламага нә гәдәр вахт сәрф эдир? Чалышан замаң бүтүн диггәтини дәрсә верир, йохса кәнар шейләрә дә мараглаһыр? Бүтүн дәрсләрини һазырлайырмы? Валидейнләри онун нечә дәрс һазырладығыны йохлайырлармы? Валидейнләр шакирдин дәрсә мүнәтәзәм сурәтдә күнүн мүййән вахтларында һазырламасына, дәрс охумагы кечә вахтына гоймамасына диггәт верирләрми, тәһрири вә шифаһи тапшырыгларын нечә еринә етирилдийини, кейфийәтини йохлайырлармы?

6—Ушаг дәрс мәшғәләләриндән сонра бош вахтыны нечә кечирир? Идманла мәшғул олурму, мүзейләрә, муһазирәләрә, театра вә киноя кедирми, бунларын һансыны даһа чох севир? Ушаг шаһматә, футбо-

ла, балета, техника вә саирәләре хусуси мейл эдирми, бу мейл нә заман вә һансы шәраитдә әмәл кәлмишдир? Китаб охумагы севи́рми вә әсасән нә охуур? Мәктәб йолдашлары ушағын анына кәлирми, ушаг онларын әвинә кедирми? Онлар көрүшдүкдә нә илә мәшғул олурлар? Шакирд кимлә вә нечә достлуғ эдир?

7—Шакирдин мәктәбә гаршы мүнәсибәти әвдә өзүнү нечә көстәрир? Шакирд мәктәби севи́рми, буну нәдән тәйин этмәк олар? Шакирддә тәлимә, мәктәбин вә синфин һаятына гаршы һәвәс вә мараг вармы, бу мараг өзүнү нәдә көстәрир? Шакирд мәктәбдә алдыгы гиймәтләре нечә мүнәсибәт бәсләйир? Шакирдин өз муәллимләринә гаршы мүнәсибәти (валидейнләри илә сөһбәтинә әсасән) нечәдир? О өз мәктәб йолдашларыны нечә гиймәтләндирир? Мәктәбдә кечилән айры-айры фәннләре мүнәсибәти нечәдир? Өз кәләчәйи һаггында нә фикирләшир, мәктәби гуртардыгдан сонра нә этмәк истәйир?

Бу суаллар әсас мәсәләләри әһәтә эдир. Конкрет шәртләрдән асылы олараг бу суаллары дәйишмәк ләзымдыр.

Б.

Шакирдин шәхсийәтинин өйрәнмәйин икинчи принципи дейир: Ушағын фәалийәтинин заһири тәзаһүрләри васитәсилә бу фәалийәтин һәгиги мотивләринин (мәгамыны, сәбәбләринин, әсасларыны) ачамаг ләзымдыр.

Инсан фәалийәти вә әхлагынын заһири тәзаһүрләрини өйрәнмәк бизим үчүн өз-өзүнә айрыча бир мәгсәд ола билмәз. Бу заһири тәзаһүрләрин архасында шакирдләримизин фәалийәт вә әхлагынын дахили мотивләринин, онларын айры-айры әмәл вә һәрәкәтләринин дахили мотивләрини ача билмәлийик.

Совет психоложиси инсан фәалийәти вә әхлагыны мәһз бу чүр баша дүшүр вә гиймәтләндирир.

Совет психоложиси шүүрлу мәгсәд ардычылыгыны инсан фәалийәтинин ән муһүм психоложи әсасы һесаб эдир. Буна көрә психоложи чәһәтдән инсан фәалийәтинин сәччийәви хусусийәти ондан ибарәтдир ки, фәалийәт мүтләг бу вә башга бир мәгсәдә доғру йөнәлдилир вә һәр һансы бир дахили мейл илә бағлы олур. Инсан фәалийәтинин мотиви (әсасы) мәһз бу дахили мейлдән ибарәтдир.

Фәалийәти психоложи чәһәтдән тәһлил эдиркән онун ялныз заһири тәзаһүрләрини тәсвир этмәклә кифәйәтләнмәк олмаз, бурада мүтләг бизи бу вә я башга бир һәрәкәтә вәдар эдән, тәһрик эдән мотивләри дә ачыб көстөрмәк ләзымдыр.

Деминә йолдаш юхарыда көстәрдийимиз мәғаләсиндә һағлы олараг языр ки, шакирдләрин заһири һәрәкәтләри архасында кизләнән дахили мотивләри ачамағын бөйүк әһәмийәти вардыр. V синиф шакирди Коля П. өз йолдашынын бурнуну вуруб ганатмышды. Невәтчи муәллим дәрһал бу шакирдин хулиған олдуғуну гәт этмиш вә «мәктәбдән чыхармаг ләзымдыр»—дейә дүшүнмүшдүр. Лакин тезликлә ишин хейли мүрәккәб олдуғу айдынлашмышдыр. Коля П. зәиф истеҗадлы, лакин олдуғча чалышған шакирддир. Әвдә анасына чох көмәк эдир, чох вахт палталарыны өзү юур. Бүкүн Коля тәмиз ююлмуш көйнәкдә кәлмиш вә рус дилиндән эвә верилән язы ишин бөйүк сәй вә сәлигә илә ерина етирмишдир. Онун йолдашы ганачагсызлығ эдәрәк ручкасыны гәсдән ойнатмыш, Колянын дәфтәринә вә көйнәйинә мүрәккәб ләқәси салмышдыр. Коля йолдашындан өзүнү яхшы апармагы хаһиш этмишдир. Лакин Колянын хаһиши тәсирсиз галмышдыр. Һөвсәләдән чыхарылаң Коля йолдашыны вурмушдир. Колянын һәрәкәтинин мотивләринин (сәбәбләринин, әсасыны) тәһлил этдикдә айдын көрүнүр ки, онун һәрәкәтини садәчә «хулиғанлығ» саймаг нечә чүрә мүмкүн дейил.

Лакин тәкчә пис һәрәкәтләрин де-
йил, яхшы һәрәкәтләрин дә мотив-
ләрини тәһлил этмәк لازымдыр. Бу
чәһәтдән VIII синфин яхшы ша-
кирдләриндән бириси олан Лидан-
нын әһвалаты ибрәтамиздир. Һәммин
әһвалат Демина йолдашын әй-
ни мәғаләсиндә тәсвир әдилмиш-
дир. Мүәллимләр Лиданы чалышган,
нәзакәтли вә тәрбийәли бир шакирд
кими таныйырдылар. Рәфигәләри
исә Лиданы севмирдиләр. Лида әв-
дә анасына ағалыг эдир, она һеч
бир ишдә көмәк көстәрмир, өз пал-
тарыны йоргун анасына юдурдур вә
үтүләдирди. Кичик гардашыны, дәрә
һазырламаға мане олмасын дейә
мәктәбә говурду. Лакин бүтүн бун-
лары мүәллимләр билимдиләр. VIII
синфәдәк Лида ә'лачы иди. VIII си-
нифдә о, артыг ә'лачы дейил, лакин
енә ән яхшы дәрәс мүвәффәгийәти
олан шакирдди. Бу синфә Лидан
нисбәтән аз истә'дадлы, лакин Ли-
дадан даһа чох зәһмәт севән Ната-
ша адлы ени шакирд кәлир. Әввәл-
ләр Наташа ени тәләбләрә чәтинлик-
лә чаваб верә билирди, лакин үчүнчү
рүбүн ахырына яхын о, сүрәтлә
ирәлиләниб биринчи ер тутур. Чәбр-
дән йохлама ишиндә «4» алан Лида
өз дәфтәрини һамынын көзү өнүндә
көстәриш үчүн чырымыш вә синиф-
дән чыхыб кетмишдир. Эртәси күч
Лиданын анасы кәләрәк гызыны
башга мәктәбә кечирмәйи хәһиш эт-
мишдир. Лакин бир илдән сонра тә-
зә мәктәбдә дә әйни һадисә баш
вермишдир. Инди Лида ахшам мәс-
тәбиндә сжур. Али мәктәбә кетмәк
истәмир, чүнкү «орада охумаг даһа
чәтиндир, мән орада ә'лачы ола
билмәрәм». Бурадан көрүндүйү ки-
ми мүәллимләри гаршысында өзүнү
заһирән гүсурсуз анаран вә яхшы
охуян Лиданын дахилиндә шөһрәт-
пәрәстлик вә худпәсәндлик киңлә-
нмиш. Тәәсүф ки, онун шәхсий-
йәтиндәки бу нөгсанлар чох кеч үзә
чыхмыш вә мүәллимләр булары
вахтында ача билмәмишләр.

В.

Инсан фәәлийәтинин мотивләри-
ни ялныз бу фәәлийәтин ичтимай

маһийәтини дүзкүн баша дүшмәк
әсасында дүрүст тәһлил этмәк олар.

Мәһз буна көрә совет психоложи
элми инсан фәәлийәтини психоло-
жи сурәтдә тәһлил эдиркән хүсуси
көстәрир ки, инсанын өз фәәлий-
йәт об'ектинә гаршы мүнәсибәти
онун башга адамлара, чәмийәтә,
ичтимай әхлаг нормаларына гаршы
мүнәсибәти илә һәмишә говушуб
бирләшир, үзви әлағәдә олур.

Инсан фәәлийәтинә гиймәт ве-
риркән әхлагын дәрин ичтимай ма-
һийәтини ачан совет психоложиси
бихевиоризмдән әсаслы сурәтдә
фәргләнир. Бихевиоризм, әхлагы ял-
ныз заһири гычыгланмая гаршы за-
һири реакцияларын мәчмуу адлан-
дырдыгы һалда совет психоложи эл-
ми әхлагын ичтимай көкләрини
ачыр.

Лакин әхлагын дәрин ичтимай
маһийәтини ачмаг үчүн фәәлийәт-
тин мотивләрини (әсасларыны) өй-
рәнмәк, ичтимай-мә'нәви мотивләр-
лә дар—шәхси суб'ектив мотивләр
арасындакы нисбәти ачмаг лазым-
дыр. Совет адамы әхлагынын
мотивләриндән данышыркән биз ял-
ныз онун хүсуси, шәхси мотивләри
ичтимай мотивләрә табә этмәйи
нечә өйрәнмәси илә дейил, бу ичти-
май мотивләрин онун үчүн нечә шәх-
си әһмийәт газанмасы илә дә ма-
рагланырғ.

Демәк, инсан әхлагынын әсасла-
рыны тәһлил этмәк үчүн мүтләг мо-
тивләрин бу ичтимай чәһәтини ач-
маг лазымдыр. Бу исә ән чох шәх-
сийәти онун коллективдәки башга
шәхсийәтләрлә гаршылыгы әлағә-
синдә өйрәниркән айдын олур.

Макаренко язмышдыр: «Ингилаб-
дан әввәлки чәмийәтдә инсанын
инсана гаршы мүнәсибәти фәрдин
фәрдә гаршы мүнәсибәти киими, йә'-
ни ики сәрбәст, мүстәгилл дүнянын
бир-биринә мүнәсибәти киими га-
лырды... Бизим педагожидә филан-
фамилиялы йолдашын тәрбийәсиндән
бир коллектив үзвүнүн башга кол-
лектив үзвүнә мүнәсибәтиндән да-
нышмаг олар. Бунлар сәрбәст де-
йилләр, бош бир мәканда тоз зәррә-

чийи кими фырланмырлар. бунлар өз вазифалери вэ мунасибэтлерила, коллектив гаршысында борчлары ила, коллективэ гаршы намуслу мунасибэтлери ила, коллектив намина көрдүклери ишлэ коллективэ баглыдырлар. Бир коллектив үзвлэринин башга коллектив үзвлэринэ бу мунасибэт мунасибэти тэрбийэ ишинин гоюлушунда һалләдич ер тутмалыдыр¹.

Беләликлә, Макаренко коллективизм тэрбийәсини совет адамынын шәхсийәтини тэрбийә этмәйин ән мүнүм вазифәси кими ирәли сүрүр: «Бизим шакирдимиз, ким олурса олсун, һеч бир заман һәятда шәхси бир камиллийин тәк нүмунәси кими чыхыш эдә билмәз. О һәмишә вә һәр шейдән әввәл өз коллективинин үзү кими; ялныз өз һәрәкәтләри үчүн дейил, өз йолдашларынын һәрәкәтләри үчүн дә чавабдәһ олан бир чәмийәт үзү кими чыхыш этмәлидир».

Тамамилә айдындыр ки, совет кәңчинин шәхсийәтинин бу сон дәрәчәдә мүнүм чәһәтини көрмәк, бу хусусийәтин нечә яраныб инкишаф этдийини изләмәк үчүн һәмин шәхсийәти мүтләг коллектив ичәриндә өйрәнмәк лазымдыр.

Шакирдин шәхсийәтини өйрәнмәһин үчүнчү принципи бурадан доғур: шәхсийәти коллектив ичәриндә вә коллектив васитәсилә өйрәнмәк лазымдыр.

Шакирдин коллективә вә айры-айры йолдашларына гаршы мунасибәтиндә шәхсийәтин бир сыра ән мүнүм чәһәтләри тәзаһүр эдир.

Ленинграддакы гыз мәктәбләриндән бирисиндә IX синифдә охуян Г. әлачыдыр. Мүәллимләр онун үмуми инкишафынын йүксәк сәвийәдә олдуғуну, яхшы истәдадыны, хусусилә рязийәти көзәл билдийини, чох мүстәгилл мүнәкимә этдийини көстәриләр. Дәрс заманы өзүнү апармасында вә үмумийәтлә мүәллимләрә гаршы мунасибәтдә һеч бир мәнфи һал мүнәһидә эдилмә-

мишдир: Г. заһирән тамамилә нәчиб вә тәрбийәлидир. Мүәллимләри Г.-нин ялныз өзүнә һәддиндән артыг архайын олмасыны гейд эдирдиләр. Лакин рәфигәләри Г.-ни ачыгдан-ачыға сәвмирдиләр. Синиф рәһбәри буну дуяраг Г.-ни яхындан өйрәнмәйә башламаш, онун өз рәфигәләрилә гаршылыглы әлагәләрини диггәтлә изләмишдир. Айдын олмушдур ки, Г. өз синиф йолдашларына чох йүксәкдән бахыр, онлары йүнкүл дүшүнчәли вә мөһдуд адамлар һесаб эдир, онларла чығыра-чығыра данышыр, өз рәфигәләринин һәр һансы әтираз вә көстәришләрини кобуд сурәтдә рәдд эдир. Рәфигәләриндән бириси рязийәтдән, яхуд башга фәһндән баша дүшмәдийи вә я чәтһилик чәкдийи бир тапшырығы ондан сорушдугда Г. изаһ эдир, баша салыр, лакин һәмишә өз йолдашынын кеч аламасына тәәччүб галдығыны ифадә эдир. Ичләларда о өз рәфигәләрини садәчә тәһгид этмәйиб, онларын нөгсанларыны кобуд сурәтдә мәсхәрәйә гоюр. Гызлар мәктәбин вә синфин намусу мөвзуунда инша языркән Г. өз синиф коллективи һаггында сон дәрәчә мәнфи фикирләр ирәли сүрүш, һәм синфин, һәм дә өзләриния намусуну горуйн рәфигәләри һаггында бөһтан демишди.

Әдәби мубәһисәләрдән бирисиндә синиф коллективинин Г.-йә гаршы мәнфи мунасибәти өзүнү хусусилә кәскин көстәрмишди: гызларын чоху онун худпәсәндлийиндән, өзүндән мүштәбиһ олмасындан, өзүнү коллективә гаршы гоймасындан, коллективин ичтимай ишиндә иштирак этмәк истәмәмәсиндән данышмышдылар. Г.-нин үмумийәтлә һеч бир ичтимай тапшырығы еринә етирмәдийини демәк олмәз—о һеч вахт мәрузә этмәкдән, яхуд сийәси мәлумат вермәкдән вә я ичләсда өз синиф йолдашларынын гүсурларыны тәһгид атәшинә тутараг чыхыш этмәкдән боюн гачырمامышдыр. Бир сөзлә—Г. һәмишә зәһни чәһәтдән өз рәфигәләриндән үстүн олдуғуну көстәрмәйә имкан верән тап-

¹ А. Макаренко, Коллективдә мунасибәтләр, үслуб вә аһәнк.

шырыглары мэмнунийэтлэ еринэ етирмишдир. Күндэлик ади ишлэрдэ, синфи тэмизлэмэкдэ, бинаны һазырламагда иштирэк этмэй кэлдикдэ исэ Г. бүтүн бунлары өзү-нэ лайиг иш һесабу этмиди.

Синиф рәһбәри Г.-нин шәхсий-йәтиндәки бу чәһәтләрә вахтында диггәт вермиш вә онун хәстә әһвал-руһийәсинин көкләрини тапмаг, ону енидән тәрбийәләндирмәк үчүн бөйүк иш апармышдыр. Биз бу иш һаггында әтрафлы данышмайыб ял-ныз ону гейд этмәк истәйирик ки, артыг Х синфин әввалы үчүн Г.-нин синифдә вә айры-айры рәфигәләри гаршысында өзүчү апармасы кәскин сурәтдә дәйишди. Буна мувафиг олараг Г. илә синиф арасындакы гаршылыгы әлагәләр дә дәйишди. Х синифдә артыг Г. илә синиф ара-сындакы көһнә айрылыг, зиддийәт йох олду. Г. өз тәшәббүсү илә нәинки рәфигәләринин дәрсинә фәал сурәтдә көмәк эдир, һәтта тәсәрру-фат ишләриндә дә әйни фәаллыглы иштирак эдирди. Синиф рәһбәри илин ахырында мөктәбдә ялныз дәрәс ә'лачысы дейил, әйни заманда яхшы совет кәнчи бурахдыгыны да ачыг алынла, тәмиз вичданла дейә бил-ләрди. һазырда Г. али мөктәбдә охуур, о ә'лачы вә фәал ичтиман ишчидир.

Г. әһвалаты шакирдин әхлагындакы бу чәһәтә вахтында диггәт вермәйин нә гәдәр бөйүк әһәмиийәтә малик олдуғуну айдын көстәрир. Мүәллим шакирдлә коллектив арасындакы әлагәйә, гаршылыгылы мүнәсибәтә фикир вермәли, бу мүнәсибәтин инкишафыны изләмәлидир. Шакирдлә коллектив арасындакы мүнәсибәт шәхсийәтин бир сыра мүнүм хассәләрини ачмаға имкан верир.

Шакирдин коллективә вә йолдашларына гаршы мүнәсибәтдән данышаркән нәзәрә алмаг ләзәмдир ки, бу мүнәсибәт бәсит дейил, мурәккәбдир, чохчәһәтлидир вә мүхтәлиф шәкилләрдә тәзәһүр эдә биләр.

Әввалән, бизи шакирдин бүтүн синиф коллективинә гаршы мүнәсибәти марагландырмалыдыр: о, синфин ичтимаи һәятында нечә иштирак эдир, синфин мувәфғәйиәт вә нөгсанларына нечә бахыр, онда өз синфи үчүн, синфә верилмиш тапшырыглар үчүн мәс'улийәт һисси вардырмы, синиф отагынын тәмиз вә гайдада олмасына чалышырмы вә и. а.

Икинчи, истәр синифдә, истәрсә үмумәктәб миғясында ичтиман тәшкилатларын (шакирд, пионер, комсомол тәшкилатларынын) ишинә гаршы шакирдин мүнәсибәти олдуҗа мүнүм әһәмиийәтә маликдир. Шакирдин чох мүнүм кейфийәтләри—онун өз фәаллийәтини башгаларынын фәаллийәтилә бағламаг, әлагәләндирмәк бачарыгы, коллектив тәрәфиндән ирәли чәкилмиш йолдашына табә олмаг, башгаларынын фәаллийәтини тәшкил этмәк габиллийәти вә саирә кейфийәтләри мәнз бурада ән мütәшәккил шәкилдә тәзәһүр эдир.

Нәһайәт үчүнчү мәсәлә ондан ибарәтдир ки, мүәллим шакирдин өз айры-айры йолдашларына гаршы мүнәсибәтини дә, онун кимә рәғбәт бәсләдийини, кими севмәдийини, кимлә достлуг этдийини дә билмәлидир. Бу нөгтейн-нәзәрдән айры-айры шакирдләр арасында ади йолдашлыг мүнәсибәтләри чәрчивәсиндән кәнара чыхан вә достлуг мүнәсибәти кими сәчийәләндирилә билән даһа интич вә даһа яхын әлагәләри өйрәнмәк дә мүнүм мәсәләдир. Шәхсийәтин мүәййән хүсусийәтләри һәлә онун дост сечмәсиндә тәзәһүр эдир. Бундан башга бир чох һалларда иш ялныз ики йолдаш, яхуд ики рәфигә арасындакы достлугла гуртармыр. Синиф коллективи ичәрисиндә чох вахт бир нечә йолдашдан ибарәт кичик дәстәләр әмәлә кәлир. Бу дәстәләрдәки йолдашлар бир-бирилә бүтүн башга синиф йолдашларына нисбәтән даһа сых бағлы олурлар. һәммин кичик коллективләр ән мүхтәлиф интересләр вә биркә чалышмаг әсасында әмәлә кәлир вә үмуми синиф коллек-

тивинэ гаршы мұхтәлиф мұнасибәт-дә ола билірләр. Бу мұнасибәт һәр пәйдән әввәл «кичик коллективин» мәгсәдиндән, кәтүрдүйү истигамәт-дән асылыдыр: һәркаһ бу коллектив-дә топлашанлары бир ердә дәрс охумаг, тәлимдә бир-биринә көмәк этмәк, синифдән хариц мәшғәләләрдә, яхуд ичтиман ишдә биркә иштирак этмәк, һәр һансы мә'рузә, мұһазирә, тамаша вә саирәләрә бир ердә кедиб бунлары мұзакирә этмәк бирләшдирирсә, белә кичик коллектив-ләрин фәалийәти бүтүн синиф коллективинин бирлийини вә үмуми (коллектив) фәалийәтини даһа да мөһкәмләдир. Бунун әксинә, һәркаһ «кичик коллективи» синфин вә мәктәбин мәнәфеи илә һеч бир яхынлығы олмаян мейлләр (зияфәтләрә, модалы палтарлара, яхуд сач һөрмәләрә, бә'зән шүбһәли мәчлисләрдә «романтик» мәчәралара биркә уймаг кими мейлләр) бирләшдирирсә белә коллектив өз үзвләрини синифдән узаглашдырыр, синфин бирлийини вә ваһид мәгсәдә доғру үмуми, ардычыл һәрәкәтини позур.

«Кичик коллективләрин» бүтүн синифлә гаршылығлы мұнасибәтинлә синиф коллективинин өзүнүн мұтәшәккилийи вә мәгсәд ардычыллығы да мұһум рол ойнайр. Бизим мұшәһидәләримиз кәстәрик ки, яхшы тәшкил олунмуш, айдын вә йүксәк мәфкурәви истигамәт кәтүрмүш синиф коллективиндә «кичик коллективләр», сых бирлийи вә достлуғу олмаян гейри-мүтәшәккил синифләрдәкинә нисбәтән тамамилә башга әсас үзәриндә әмәлә кәлирләр.

Шакирдин шәхсийәтинин коллектив ичәрисиндә нечә тәзәһүр этдийини өйрәниркән биз коллективин фәалийәтинин хусусийәтләрилә дә марагланмая билмәрик. Айры-айры шәхсийәтләрин тәрбийәси бүтүн коллективин тәрбийәсилә айрылмаз сурәтдә бағлыдыр. Макаренко языр: «Биз айры-айры шәхсийәтләри тәрбийә эдирикән бүтүн коллективин тәрбийәси һаггында дүшүнмәлийик. Тәчрүбәдә бу ики вәзифә ялныз бир-

ликдә вә ялныз бир үмуми үсулла һәлл әдиләчәкдир. Бизим шәхсийәтә кәстәрдийимиз тә'сир әйни заманда мұтләг коллективә кәстәрилән тә'сир олмалыдыр вә бунун әксинә, бизим коллективә кәстәрдийимиз һәр бир тә'сир әйни заманда коллективә дахил олан һәр бир шәхсийәтин тәрбийә әдилмәси олачәкдир»¹.

Тәрбийәчини бурада енә ялныз бүтүн синиф коллективи дейил, әйни заманда она дахил олан айры-айры коллективләр дә—комсомол дәстәси, пионер мангалары, нәһәйәт һәлә чох заман өзбашына ахынла, синиф рәһбәринин вә мұәллимләрин кифайәт гәдәр тә'сир олмәдән тәшкил әдилән кичик коллективләр дә марагланмалыдыр. О бири тәрәфдән тәрбийәчи синфә нисбәтән даһа бөйүк олан коллективин — мәктәб коллективинин вә онун ичтиман тәшкилатларынын фәалийәтилә дә марагланмалыдыр. Мәктәб коллективи вә онун ичтиман тәшкилатлары кәччәләрин шәхсийәтинин мөһкәм шәкил алмасында (формалашмасында) олдүгә мұһум рол ойнайырлар. Макаренко языр: «Һәр бир шакирд ялныз өз кичик синиф даирәсинин мәнәфеи илә яшамамалы, үмуми мәктәб ишләриндән руһланмалы, мәктәбин үмуми севинчинә шәрик олмалыдыр... Ялныз ваһид мәктәб коллективин яратмағла ушаг шүурунда тәнзим әдичи тәрбийәви амил олан ичтиман рә'йин бөйүк гүдрәтини оятмағ мумкүндүр».

Шакирдин коллективә гаршы әләгәсини айдынлашдырмағ үчүн йолдашларынын һәмнин шакирдә нечә мұнасибәт бәсләдикләрини изләмәйин сон дәрәчә бөйүк әһәмийәти вардыр. Чох вахт йолдашларынын шакирдә нечә әләгә бәсләдийини өйрәнмәк сайәсиндә һәмнин шакирдин шәхсийәт вә сәчийәсиндәки бир чох мұһум чәһәтләри ачмағ мумкүн

¹ А. Макаренко. Коллективдә мұнасибәтләр, үслүб вә аһәнк.

олур. Юхарыда кәтирдийиңиз мисалдан көрүндүйү киби, тәрбийәчи чох исте'адды вә заһирән там интизамлы бир шакирд олан Г.-нин шәхсийәтиндәки олдуғча мүнүм мәнфи хусусийәти мәнз гызларын Г.-йә гаршы мүнәсибәтиндән баша дүшә билмишдир. Демина йолдашын көстәрдиңи Лида әһвалатында да мүәллимләр гызларын Лидаға гаршы мүнәсибәтини вахтында диггәт версәйдиләр онун заһирән «нәчиб» әхлағы архасында кизләнән гүсурлу дахили мейлләри — мотивләри хейли тез ача биләрдиләр.

Г.

Шакирдин шәхсийәтини өйрәнмәйин дөрдүнчү принципи шәхсийәти инкишафда өйрәнмәйи тәләб әдир.

Шакирдин ялныз бүкүнү һалыны көрмәк кифайәт дейилдир; онун нәйә доғру ирәлиләдийини, шәхсийәтинин инкишаф мейлләрини, онда нәйин инкишаф әдиб бөйүдүйүнү вә нәйин өлүб кетдийини көрмәйин бөйүк әһәмийәти вардыр. Совет кәнчинин шәхсийәтини онун формалашдығы (йә'ни мөһкәм шәклә дүшдүйү, мөһкәм сәчийә газандығы) дөврлә өйрәниркән һәмишә нәзәрә алмаг ләзымдыр ки, совет адамынын шәхсийәти енилийин көһнәликлә кәркин мүбаризәси шәраитиндә мөһкәмләнир, бир тәрәфдән совет вәтәндашынын ени көзәл хусусийәтләри, о бири тәрәфдән ялныз көһнә идеяларда дейил, һәтта көһнә һисс, арзу, адәт, сәчийә хусусийәтләриндә белә тәзаһүр әдән капитализм галығлары арасында кәркин мүбаризә кедир. Она көрә шакирдин шәхсийәтинин һарая, нәйә доғру инкишаф әтдийини вә бу инкишафын бизә ләзым олан истигамәтдә кетмәсинә нәйин мане олдуғуну көрмәк ләзымдыр.

Лакин буну көрмәк о гәдәр дә асан дейилдир. Мүәллим шакирди һәр күн көрдүйүнә бахмаяраг чох вахт онда әмәлә кәлән «хырда» дәйишикликләри һисс әтмир. Мүәллим бә'зән дүнәнки ушағын бүкүн артыг кәнч оғлан, ға гыз олдуғуну, «яша долдуғуну» (вә онунла яшлы адамлар киби данышы дурмағы

тәләб әтдийини) белә вахтында көрә билмир. Ялныз шакирд мүәллимин һәмни шакирд һаггында көһнәлик тәсәввүрүнә уйғун кәлмәйән бир һәрәкәт әтдикдә, яхуд' ай тә'тиндән сонра мәктәбә бығ ери тәрләмиш кәлдикдә мүәллим өз шакирдиндә әмәлә кәлмиш дәйишиклиги тәәччүлә «кәшф әдир».

Шакирдин шәхсийәтини һәрәкәтдә, инкишафда өйрәнмәк вәзифәсинлә әләгәдәр олараг онун (шакирдин) үзәриндә педагожи нәзарәти, мушаһидәни, сәнәдләрлә әкс әтдирмәк, гейдә алмаг мәсәләси хусуси әһәмийәт газаныр.

С. М. Ривес мәктәбин тәлим-тәрбийә иши просесиндә шакирдләрин өйрәнилмәсинә аид мәғаләсиндә тамамилә дүзкүн бир мәсәлә ирәли сүрүр. Бу, шакирдләрин өйрәнилмәси системиндә педагожи хасийәтнамәнин ролу мәсәләсидир. С. М. Ривес мәктәбдә һәр бир шакирд үчүн үч типдә хасийәтнамә тәртиб әтмәйи зәрури сайыр: биринчи хасийәтнамә мүәллим тәрәфиндән шакирд I синифдән II синфә кечиркән тәртиб олунур; икинчи тип һәр ил биринчи хасийәтнамәйә әдилән әләвәләрдән ибарәтдир, бу әләвәләрдә бир ил әрзиндә шакирддә әмәлә кәлмиш дәйишикликләр, онун нечә ирәлиләмәси гейд олунур; үчүнчү тип хасийәтнамә VII вә X бурахылыш синифләринин шакирдләри үчүн тәртиб олунараг онларын тә'лим-тәрбийәсинә екун вурур. Шакирди мүнтәзәм сурәтдә өйрәнмәк әсасында мүнтәзәм олараг тәртиб әдилән хасийәтнамәләр Ушинскинин тәләбини еринә етирмәйә көмәк әтмәлидир. Ушински мүәллимдән шакирдин хасийәтинин тарихини билмәйи тәләб әдирди.

Лакин бир мәсәлә индийәдәк һәлл олунмамыш галыр: бу үч типли хасийәтнамәләрин һәр бири нәйә әсәсән вә нечә тәртиб әдилмәлидир. Бизә белә кәлир ки, бу ишдә ялныз мүәллимин яддашына архаланмаг дүз дейилдир. Мүәллим шакирдин бир ил әрзиндәки бүтүн һәрәкәтләрини ядынла сахлая билмәз. Синфин һәятын-

дан вэ айры-айры шакирдлэрин эхлагындан бир чох кичик фактлар һэтта эн диггэтли мүәллимин белә ядыннан чыхыр. Мәһз буна көрә мүәллим, тәрбийәчи өз күндәлик мүшәһидәләрини хүсуси тәрбийә күндәлийиндә гейд этмәлидир.

Габагчыл мәктәпләримизин бир чох синиф рәһбәрләри вэ мүәллимләри тәрбийә күндәлийи язырлар. Лакин тәссүф ки, һалә бүтүн синиф рәһбәрләри вэ мүәллимләр бунун әһәмийәтини айдын дәрк этмәмишләр. Тәрбийә күндәлийи һәм тәрбийәви иши дүзкүн тәшкил этмәк, һәм дә һәр бир шакирдин «хасийәт тарихини» билмәк үчүн бәйүк әһәмийәтә малик олан сәнәддир.

Тәрбийәчинин күндәлийи ади гейд китабчасыннан ибарәттир. Бурая һәр күнүн ахырында ашағыдакы мәсәләләр язылр: синфин һәятында баш верән ени һадисәләр, шакирдлэрин айры-айры һәрәкәтләри, тәрбийәчинин мүшәһидәләри вэ бу мүшәһидәләрдән чыхардыгы бә'зи нәтичәләр. Тәрбийәчи һэтта илк бахышда мүһүм көрүнмәйән хырда фактлары белә гейд этмәлидир, чүнкү кәләчәклә башга гейдләрлә мүгайисәдә бу фактлар чох мүһүм әһәмийәт газана биләр.

Нүмунә үчүн 203 нөмрәли Ленинград оғлан мәктәбинин ән яхшы синиф рәһбәрләриндән бири олан В. М. Д.-нин күндәлийиндән бә'зи гейдлэри веририк:

«23/Х. Букун хоша кәлмәйән бир һадисә баш верди. Олег Ш. вэ Миша В. бир-бирилә вурuşду. Мәни фактын өзү дейил, ушаглар арасындакы гаршылыгы әләгә һәйәчана кәтирдә—бә'зи ушаглар Олегә пис әләгә бәсләйирләр. Бунун сәбәбләрини өйрәнмәк лазымдыр. Олег әлачыдыр. Бәзиләринин пахыллыг этдийиндән шүбһәләнирәм. Сеня Л.-ин мүнасибәти исә даһа мурәккәбдир, онда пахыллыг һиссиндән (бу, шәксиз, вардыр) әләвә нә исә чох пис бир чәһәт дә вардыр...».

Бир һәфтә сонра һәмнин мөвзуа аид ени гейдләри охуюруг: «...Ш.-ә гаршы һүчумлар енә давам әдир. О,

синифдә һамыдан бәйүкдүр, ону «шалбан» адландырырлар. Дәстә илә онун үстүнә атылыр, бир-бирини йыхыр вэ шүбһәсиз бу һәрч-мәрчликдә она даһа чох зәрбә вурурлар. Бүтүн бунлар зарафат кими гәләмә верилир. Лакин бу «зарафатлар» ону сон дәрәчә һәйәчана кәтирир. Буна бахмаяраг о өзүнү мөһкәм сахлайыр—пәрт олдуғуну билдирмәйиб зарафатлашыр. Буна сон гоймаг лазымдыр. Бәс башчылары кимдир? Айдынлашдырмаг лазымдыр.».

Ики һәфтәдән сонра ени гейдләри охуюруг: «Валидейнләр ичласы олду. Чох марагылы кечди. Синфин һәят вэ «фәалийәти», ушагларын эхлагы вэ гаршылыгы әләгәләри һаггында әтрафлы данышдым. А.-нын анасы да Кеняда Олег Ш.-йә гаршы пахыллыг һисси олдуғуну һисс этмишдир. Мән ушагларын Олегә гаршы әләгәләринин хейли яхшылашдығыны севинчлә гейд этдим. Валидейнләр дә буну тәсдиг этдиләр. Доғрудандамы бүтүн ишләрин бәшчысы Сеня Л. имиш? Инди о хәстәдир, мәктәбә кәлмир вә һәр шей өз гайдасында, өз ериндәдир.».

Беләликлә күндәликдәки гейдләр мүәйән тәрбийәви вәзифәни һәлләтмәк үчүн синиф рәһбәринә ярдым көстәрир. Бунунла бәрәбәр һәмнин гейдләрдә шакирдлэрин «хасийәтләринин тарихини» тәртиб этмәк үчүн сон дәрәчә мүһүм фактлар әкс олунур.

Орта вә юхары синифләрдә рәһбәрин күндәлийи илә бәрәбәр синфин бүтүн мүәллимләринин шакирдләр үзәриндә мүшәһидәләрини үмүмиләшдирмәк лазымдыр. Бунун үчүн мүәйән вахтларда тәрбийәви ишин мүхтәлиф мәсәләләри үзә мүәллимләрин V синиф ичласлары чағырылмалыдыр. Синиф рәһбәри күндәликдәки мүхтәлиф гейдләрини вахташыры енидән охуюб мүгайисә эдәрәк, башга мүәллимлэрин мүшәһидәләрини нәзәрә алараг һәр бир шакирдинин нечә инкишаф этдийи, онун шүурунун нечә мөһкәмләшдийи һаггында дүзкүн тәсәввүрә ма-

лик олур. Синиф рəһбəri белəликлə өлкəминин кəлч вəтəндəшыннын сə чийəсининн нечə - яраныб мəһкəм-лэндийини ардычыл сурəтдə излəйə билir.

Д.

Шакирдин шəхсийəтинн өйрəн-мəйн бешинчи принципи дə бу тə-лəблə—кəнчин шəхсийəтинн инки-шафдə, хэрəkəтдə кəрмək тəлəбилə əлəгəдардыр. Шакирдин шəхсийə-тинн өйрəнмəйн бешинчи принци-пнн белə ифадə этмək олар: инсанын яхшы тэрəфлəринн кəрмəйн, тап-мағы, «инсандакы яхшы чəхəтлəри лайиһəйə салмағы (йə'ни нəзəрдə тутмағы, инкишаф этдирмəйн)» ба-чармаг лəзымдыр.

Макаренко языр: «Инсандакы ях-шы чəхəтлəри кəрмək хəмишə чə-тиндир... Инсанларын чанлы вə кун-дəлик ади хэрəkəтлəриндə, хусуслə аз-чох гейри-сағлам коллективдə бу яхшы чəхəтлəри кəрмək демək олар ки, мумкун дейилдир, бурадə яхшы чəхəтлəр кундəлик хырда мубаризə илə хəддиндэн чох өртүлмүш олур, чари мунəгишэлэр ичиндə кəздэн итир. Инсандакы яхшы чə-хəтлəрин лайиһəсини дүзəлтмək лə-зым кəлир вə педагог буну этмəйə борчлудур. Инсанда даһа яхшы, да-һа күчлү, даһа кəзəl хусусийəт-лəрин лайиһəсини тəртиб этмək ба-чарығыны Горкидэн өйрəнмək лə-зымдыр».

Лакин яхшы чəхəти кəрмək онун гаршысында валəһ олуб архайын-лашмаг дейилдир. Яхшы чəхəти кəрмək она архаланараг инсаны тəрбийə этмək үчүн, инсанын өз мəнфи чəхəтлəринн арадан галдыр-масына ярдым кəстəрмək үчүн лə-зымдыр.

Макаренко давам эдэрək языр: «Горки инсандакы мүсəт гүввəлə-ри кəрə билir, лакин о, һеч бир за-ман бу мүсəт гүввəлəр гаршысын-дə валəһ олмур, һеч бир заман ин-сана гаршы өз тəлəбинн азəлтмыр вə һеч вахт эн сəрт мəзəммəтдэн чəкинмир»¹.

¹ А. Макаренко, *Өз тəчрүбəмдэн бə'зи педагожи нəтичэлər*.

Инсанын дүзкүн тəрбийə олунма-сы, əхлагында вə сəчийəсиндəки мəнфи чəхəтлəринн арадан галды-рылмасы үчүн онун яхшы чəхəтлə-ринн кəрмəйн бөйүк əһəмийəти ашағыдакы мисаллардан хусуслə айдынлашыр:

Ленинградын Дзержински райо-нунда Н нөмрəли гыз мəктəбинин IX синфиндə охуян Н. (эвакуасиядан гайытдыгдан сонра) мəктəбə кəлэн андэн өзүнү синиф коллективинə гар-шы гоймушдур. Синфин вə мəктəбин-намусу һаггында эздығы иншада о, ачыг э'тираф этмишдир: «Мəктəбин-һəяты мəни гəтийəн марагландыр-мыр». Синфин һələ биринчи ичлас-сында исə о, даһа сəртликлə демиш-дир: «Мəним ичласлара кетмəйə шəх-тым йохдур. Умумийəтлə мənə элə-кəлир ки, һеч кəсин мəнимлə иш-и-олмамалыдыр». Синиф рəһбəri (юха-рыда шакирд Г.-нин əһвалаты илə əлəгəдар оларəг кəстəрдийинмиз си-ниф рəһбəri) бу сөзлəрин эрхасында нə исə шəхси бир драма кизлэндий-ни дəрһал һисс этмишди (сонралар мə'лум олмушдур ки, Н.-ин аилəсин-дə бөйүк нифаг вардыр вə һəят шə-раити чох ағырдыр). Синиф рəһбəri бу шəраитин айдынлашмасыны, хусу-слə дүзəлмəсини кəзлəйə билмəзди (Н. мұəллимлəрлə ачыг вə сəминн данышмағы хошламырды). Тə'хирə салмадан Н.-и енидэн тəрбийələн-дирмəйə башламаг лəзым иди. Бунун үчүн Н.-ин һансы мүсəт, күчлү чə-хəтлəринə архаланмағын мумкун ол-дуғуну тапмаг лəзым иди. Өз синиф йолдашлары илə əлəгəсиндə бə'зэн Н.-ин тəшкилатчылыг габилиийəти вə мейллəri нəзэрə чарпырды. Синиф рəһбəri гызын мəһз бу хусусийəтлə-ринə архаланмағы лəзым кəрдү, мəһз бунлардан истифадə этди. Тəрбийəчи ригслə бағлы олан бир аддым атды —о, Н.-и синфин тəшкил этдийи мұ-самирədə сэрəнчамчы вəзифəсинə гойду, гайда-гануна бахмағы Н.-ə тапшырды. Тəчрүбə баш тутмады: Н. өз сəрт сөзлəri илə нəннки си-ниф йолдашларыны, өзүнə гаршы да-һа да гəзəблэндирди (онлар һələ син-фин биринчи ичласындакы чыхы-

шындан сонра Н.-э гаршы ачыглы идилэр), һатта башга синифлэрин мүсамирәйә кәлмиш гызлары илә дә дейишди. Синиф рәһбәри демәк олар ки, бүтүн ахшам Н.-ин янында дуруб онун һәдсиз-өлчүсүз «инзибати һәвәсини» буховламаға мәчбур олду. Эр-тәси күн синиф ичласында мүсамирәйә екун вурулурду. Гызлар Н.-ин өзүнү апармасын кәскин тәнгид этдиләр вә Н. әтираф этмәйә мәчбур олду ки, доғрудан да өзүнү йүнкүл апармышдыр. Ләкин Н. бурадача көзләнилмәдән сәрәнчәмчә вәзифәсини хошладығыны вә кәлчәкдә бу иши она тапшырғалар өлдәсиндәч даһа яхшы кәлчәйинә әмин олдуғуну сөйләди. Н. өзү илә синиф арасында газымыш олдуғу учурумв мәһз бу андан ләғв этмәйә башлады. Н. бир чох ичтимаи ишләрдә иштирак этмәйә, тәдричән өз сәртлийиндән әл чәкмәйә башлады. Бунунла янашы оларағ рәфигәләринин дә Н.-э гаршы мәнфи рәйи тәдричән дейишди. Онунчу синифдә Н. фәал ичтимаи ишти, өз синфинин бөйүк «вәтәнпәрвәри» олду, артыг синфини чох меһрибан, шән вә сағлам коллектив адландырмаға башлады. О, мәктәби гуртардыгдан сонра да өз мәктәб йолдашлары илә әлагәсини кәсмәди. Беләликлә синиф рәһбәри Н.-н тәрбийәләндирмәк вә нөгсанларыны арадан галдырмағ үчүн онун гәлбинә йол тапа билмиш, онун сағлам мейлләринә архаланмышдыр.

Һәмин синиф рәһбәри юхарыда әһвалатын гисмән тәсвир этдийимиз шакирд Г.-йә тамамилә башга чәһәтдән янашмышдыр. Г.-нин өз синиф йолдашларына гаршы сағлам вә дүзкүн олмаян мүнасибәти тамамилә башга сәбәбдән ирәли кәлмишди. Артыг гейд этдийимиз кими, Г. варлы зиялы аиләсинин еканә әркөйүн ушағы оларағ бөйүмүшдү. 12—13 яшында икән о, шишман, йөндәмсиз бир ушағ иди вә чох вахт башга гызлар она истәһза эдирдиләр (хүсусилә эвакуация дөврүндә). Г. зәһни чәһәтдән өз синиф йолдашларын дан үстүн олдуғуну һиссә эләрәк онларын күлүшләринә хүсусилә яныр,

һәйәчанланыр вә синфә гаршы гәзәбләнирди. О, Ленинграддакы еңи рәфигәләринә гаршы да мүйәйән дәрәчәдә эйни мүнасибәт бәсләмәйә, өз үстүнлүйүнү һәр вәчһлә нәзәрә чарпдырмаға башлады. Н. һаггында көтүрүлмүш тәрбийәви өлчү бурада ярамазды. Г.-ни тәрбийәләндирмәк үчүн даһа инчә вә узун сүрән үсуллардан истифадә этмәк лазым иди. Синиф рәһбәри бу ишдә Г.-нин күчлү чәһәтләринә—онун йүксәк сәвийәли зәһни инкишафына, элми марағларына вә «педагожи дамарына» (бәлкә дә мушаһидә эдилмәкдән даһа чох куманла танылан) архаланмағы гәрәра алды. Г. мәрузәләрә вә сияси мәлумат вермәйә бөйүк һәвәслә һазырлашырды, тәрси синиф йолдашларына (онлары чәтин баша дүшдүкләри үчүн данлая-данлая) яхшы изаһ эдирди. Һәмин бу әсас үзәриндә Г. тәдричән, чох яваш-яваш синфә яхынлашмаға башлады. Тәрбийәчи сәбр вә инадла Г.-ни коллективин мәнәфеи илә яшамаға, ялынз «өзүнү көстәрмәк» мүмкүн олан ишләрдә дейил, көзә әл көрүнән күндәлик ади ишләрдә дә иштирак этмәйә өйрәтди. Тәрбийәчи эйни дәрәчәдә әһмийәтли олан башга чәһәтә дә хүсуси диғәт верди. О, рәфигәләринин ялынз нөгсанларыны дейил, мүсбәт чәһәтләрини дә көрмәйи Г.-йә өйрәтди. Синиф рәһбәри Г.-нич яхшы кейфийәтләрини онун рәфигәләринә дә көстәрмәйә чалышды. О, бир-бирини гаршылыглы сурәтдә баша дүшмәк вә гаршылыглы һөрмәт әсасында Г. илә синиф арасында дүзкүн гаршылыглы әлагә яратмағ истәйирди. Юхарыда гейд этдийимиз кими тәрбийәчи буна мүвәффәгийәтлә наил олмуш, Г.-нин әхлагында вә сәчий-йәсиндәки әсас гүсурлары арадан галдырмагда мүсбәт нәтичә әлдә этмишдир.

Е.

Нәһайәт, мәктәбдә шакирдин шахсийәтини өйрәнмәйин алтынчы принципи бу тәдгигатын педагожи истигамәтә (ардычыллыға) вә әмәли тәсир гүввәсинә малик олмасындан ибарәтдир.

Шакирдин шэхсийятинин мүхтә-лиф чәһәтләринә дүзкүн гиймәт вермәкдә, онун инкишафынын әсас мейлләрини баша дүшмәкдә, шэхсийятин ән мүхтәлиф чәһәт вә хәссәләри ичәрисиндә әсас вә һәлләдичи хүсусийәтләри тапыб айырмаг бачарығында, инсанн яхшы кейфийәтләрини көрмәк вә онун тәрбийә олунмасында һәкин кейфийәтләрсә архаланмаг бачарығында бу принципн бөйүк әһәмийәти варлыр.

Лакин шэхсийәти өйрәнмәйин педагожи истигамәти (ардычыллыгы) анлайышы даһа кеннш мәзмуна малликидр.

Педагожи мәгсәд ардычыллыгы мүәллимин башга бир мәнәртиндә дә ифадә олунмалыдыр. Мүәллим өз ишини элә гурмалыдыр ки, кәнч нәслә дүзкүн, коммунист тәрбийәси вермәк үчүн шакидин шэхсийятини өйрәнмәйин ялынз нәтичәләриндән дейил, һәтта мүмкүн олдуғча бу өйрәнмә просесинин өзүндән дә истифада эдә билсин.

Демәк тәдгигатын конкрет методикасы бу нөгтеи-нәзәрдән сечилмәли, яхуд ишләнмәлидир. Сөһбәтләрин, тәчрүбәләрин вә башга тәдбирләрин мәзмун вә сәцийәсини тәйин эдирикән илк нөвбәдә бунларын тәрбийәви гиймәтини, әһәмийәтинин нәзәрә алмаг лазымдыр.

Мәктәбдә апардығымыз мүшәһидә вә тәчрүбәләр көстәри ки, «мүчәрәд» мөвзуларда инша яздырмаг, яхуд достлуг вә йолдашлыг һаггында, синфин шәрәфи һаггында мубаһисә тәшкил этмәк вә я ени мүасир п'еси, кино-фильм коллектив сурәтдә музакирә этмәк, нәһайәт, марағлы охучулар конфрансы чағырмаг—шакирдләрсә педагожи тә'сир көстәрмәйин бүтүн бу нөв форма вә үсуллары әйни заманда шакирдләрин һәр биринин психоложи хүсусийәтләрини, онларын шэхсийәтләринин нә кими мейлләрдә формалашдығыны (мәһкәм шәклә дүшмәсини) дүзкүн баша дүшмәк үчүн ән зәнкин материал верир.

Лакин шэхсийәти өйрәнмәкдә педагожи мәгсәд ардычыллыгы принци-

пини чох сәдә баша дүшмәк лазым дейиллидр. Педагожи мүшәһидәнин һәр бир аны мүтләг вә бглаваситә һәр һансы бир тәрбийәви тә'сир көстәрмәлидир,—дейә дүшүнмәк сәһв оларды. Педагожи тәрбийәви тә'сир (о чүмләдән шакирдләрин шэхсийәтинин өйрәнмәклә әлағадар олмаян тәдбирләри) бир чох һалларда шакирдә даһа мүрәккәб йолларда бглаваситә дейил, мүәййән васитәләрлә чатыр.

Шакирдләрин шэхсийәтинин формалашмасына бу чүр васитәли тә'сир көстәрән тәдбирләрдән бириси (хүсусилә юхары синифләрдә) онлары өз йолдашларынын мүсбәт вә мәнфи кейфийәтләринә гиймәт вермәйә чәлб этмәклидр. Тәрбийәви иш дүзкүн гурулдугда бу тәдбир юхары синиф шакирдләрини өз йолдашларынын вә өзләринин психоложсиндән дүзкүн баш чыхармаға өйрәдир. Бунун сайәсиндә өзүнү шуурлу сурәтдә дәрк этмәйин мүһүм үнсүрү олан өзүнә (өз һәрәкәтләринә) дүзкүн гиймәт вермәк габиллийәти дә инкишаф эдир. Лакин өзүнә гиймәт вермәйин вә өзүнү шуурлу сурәтдә дәрк этмәйин бу инкишафы мүстәгилл мәгсәд ола билмәз. О өз нөвбәсиндә шакирдин коллектив һәятында шуурлу вә даһа фәал иштирак этмәсинә ярдым көстәрмәлидир.

Н. К. Крупская «Өз дүшүнчә вә һиссләрини шуурлу сурәтдә дәрк этмәк—даһа айдын дүшүнмәк вә даһа дәрин һисс этмәк» үчүн ушаға ярдым көстәрмәйин зәрури олдуғуну гейд эдир: «Ушағын өз-өзүнү дәрк эдәрәк бу вәрдишлән башгаларыны дәрк этмәк үчүн, коллективлә даһа сых яхынлашмаг үчүн, коллектив ичәрисиндә башгалары илә бирликдә бөйүмәк вә чийин-чийинә һәятын таммилә ени, долғун, дәрин вә бөйүк имтаһанларына доғру кетмәк үчүн истифада этмәсинә көмәк көстәрмәк лазымдыр»¹.

Юхары синиф шакирдләри үчүн йолдашларынын фикри вә һиссләри-

¹ Н. К. Крупская, Мәктәбдә бәдин тәрбийә. 1925.

ни, онларын һәрәкәтләринин мотивләрини (әсасларыны) вә онларын хәсыййәтләрини дүзкүн баша дүшмәйин даһа бөйүк тәрбийәви эһәмийәти вардыр: 1) бу, шакирдләрдә тәнгид вә өзүнүтәнгидин инкишафына көмәк эдир вә 2) онларда йолдашын шәхсыййәтинә гаршы һөрмәт һиссн тәрбийә эдир. Мәһз она көрә шакирдләрнн өз йолдашларынын мүсбәт кейфийәтләрини дә көрмәккә өйрәтмәк мүһүм мәсәләдир. Онлар һәр бир шакирддә инсан вә йолдашы, өз синиф вә мәктәб коллективинин үзвүнү көрмәлидирләр, буну онлара өйрәтмәк ләзымдыр.

Һәр бир шакирдин шәхсыййәтинә гаршы мүәллимнн мүнәсибәти олдуҗа мүһүм рол ойнайыр. Шакирдин шәхсыййәтинә гаршы мүәллимнн һөрмәти бу мүнәсибәтин әсасыны тәшкнл этмәлидир. Педагоҗ һәр бир шакирддә «педагоҗи тә'сир объектн», «охумаҗн бир ваһид» дейил, кәнч совет адамының инкишаф әдән чанлы шәхсыййәтинн көрмәлидир. Педагоҗун мүвәффеҗийәтли тәрбийәви ишинн һәлләдичи шәртләриндән бириси дә бундан ибарәтдир. Бу әйни заманда, шакирдин шәхсыййәтинн өйрәнмәк ишиндә мүәллимнн мүвәффеҗийәтинин дә һәлләдичи шәртләриндән бирисидир. Һәрҗаһ мүәллим өз шакирдләринин әтибарыны газанмаҗ истәйирсә бу зәрури шәртә мүтләг әмәл этмәлидир.

Лакин гейд этмәк ләзымдыр ки, шакирдин шәхсыййәтинә һөрмәт әйни заманда һәмнн шәхсыййәтә йүксәк тәләбкарлыгла янашмаҗ дәмәкдир.

Макаренко азыр: «Инсана мүмкүн гәдәр чох тәләбләр вермәк, лакин бунунла бәрабәр, она мүмкүн гәдәр чох һөрмәт дә кәстәрмәк — мәним

әсас принципим һәмншә бу олмушдур. Бизим диалектикамызда, мәһһийәт әтибарилә бу әйни шейдир: һөрмәт этмәдийимиз адамдан чох шей тәләб этмәк олмаз. Биз адамдан чох шей тәләб эдириксә бу өзү бизим һөрмәгимиздир. Мәһз тәләб этдийимиз үчүн, мәһз бу тәләб еринә етирилдийи үчүн биз инсана һөрмәт бәсләйирик»¹.

Мүәллимнн өз шакирдләринә гаршы тәләбкарлығы шакирдләрин дә бир-биринә вә өзләринә гаршы тәләбкарлығыны артырыр; шакирдләрдә өз һәрәкәтләри үчүн мәс'улийәт һиссини инкишаф этдирир.

Лакин тәләбкарлығын аҗрылмаз хусусийәтләриндән бириси верилмиш тәләбләрин нечә еринә етирилдийинн мүнтәзәм сурәтдә, һәмншә йохламаҗдан ибарәтдир. Тәрбийәчн һәр бир шакирди йохладығы кими, шакирдләр дә өзләринн йохламалыдырлар. Лакин шакирдин шәхсыййәтинн мүнтәзәм сурәтдә өйрәнмәдән тәрбийәчи бу чүр нәзарәт ярада билмәз.

Тәрбийәчинн фәәлийәтиндә үзви сурәтдә баҗлы олан бу ики чәһәт— шакирдин шәхсыййәтинн өйрәнмәк вә ону тәрбийә этмәк, бир-бирилә бу чүр мөһкәм әлағәдәр олур.

Һәр бир педагоҗун мүһүм вәзифәләриндән бириси шакирдләрн һәр күн диггәтлә мүшәһидә этмәк, онларын һәр биринн шәхсыййәтинн дәрндән өйрәнмәкдир, чүнкү педагоҗ тәрбийәчи кими, ушағларын рәһбәрл вә досту кими онларын дүнәжөрүшүнү камилләшдирир, һәятә гаршы мүнәсибәтинн тә'йин эдир, онларда совет вәтәндашынын—коммунизм гуручусунун зәнкин сәчиййәсинә ярадыр.

¹ А. Макаренко, *Өз тәҗрүбәмдә*, бә'зи педагоҗи нәтичәләр.